

Jan de Jonge

Van Hoogstammen en Land en Heren van Stand

*Een geschiedenis van de fruitteelt op Zuid-Beveland
De Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij*

Van Hoogstammen en Land en Heren van Stand

Jan de Jonge

**Van Hoogstammen en Land
en Heren van Stand**

Een geschiedenis van de fruitteelt op Zuid-Beveland

De Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij

Heemkundige Kring De Bevelanden
Stichting Vrienden van het Fruitteeltnuseum

Afbeelding voorpagina:

Excursie van de leden van de Nederlandsche Pomologische Vereeniging naar het Land van Maas en Waal, in 1935. Uiterst rechts prof. A. W. Sprenger.

Over de auteur:

Drs. J.P. de Jonge studeerde Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit en publiceerde eerder het boek: *Zijn levensavond zal niet donker zijn ...*, over de Landarbeidersvereniging Noord-Beveland en de Landarbeiderswet van 1918 en daarnaast een aantal artikelen over de geschiedenis van de Zeeuwse landbouw.

Dit boek is een uitgave de Stichting Vrienden van het Fruitteeltmuseum, Kapelle en de Heemkundige Kring De Bevelanden, Goes

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door een bijdrage van de Kring Zeeland-Noord-Brabant van de Nederlandse Fruittelers Organisatie

© 2010 J.P. de Jonge / Heemkundige Kring de Bevelanden / Stichting Vrienden van het Fruitteeltmuseum

Niets van deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978-90-70298-26-5

Vormgeving & druk: Drukkerij & Boekhandel Van Velzen BV

Inhoud

Inhoud	5
Voorwoord	7
Inleiding	9
I Fruitteelt in Zeeland tot ongeveer 1900	
1 Vóór 1600	11
2 Zeventiende en achttiende eeuw	11
3 Negentiende en begin twintigste eeuw	13
II De NV Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij	
1 Inleiding	17
2 Oprichting van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij	18
3 De boomgaarden in de eerste jaren	20
4 Rassenassortiment in 1902	22
5 De afzet van het fruit	24
6 Veilen of niet veilen?	26
7 Gebouwen en inventaris tot 1945	28
7.1 Gebouwen	28
7.2 Inventaris	31
8 Boomvormen en plantsystemen	32
9 Voorlichting, onderwijs en onderzoek	35
10 Bemesting	37
11 Bestuiving	38
12 Bestrijding van ziekten en plagen	40
13 De Eerste Wereldoorlog	42
14 De Coöperatieve Zeeuwsche Fruitverwerkingsfabriek en Verzendvereniging (CZFV)	43
14.1 De verwerking van fruit	43
14.2 Deelname door de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij	45
14.3 De CZFV kent weinig succes	45
15 De jaren twintig en de crisis	47
16 Betere tijden; de Tweede Wereldoorlog	50
<i>De fruittentoonstelling te Goes</i>	50
17 Veranderingen na de Tweede Wereldoorlog	53
18 Rassenassortiment in 1952	54
19 Personeel	55
20 Grote veranderingen op komst, het voortbestaan bedreigd	56

21	De 'fusie' met de NV Landbouw Maatschappij 'De Bathpolders'	58
22	Rendement	59
23	Nieuwe boomgaarden in de Bathpolders	60
24	Verkoop van de oude boomgaarden	62
25	Zware tijden voor de fruitteelt	63
26	Het definitieve einde van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij	65
27	'Afdeling fruit' van 'De Bathpolders'	65
III	De NV Zeeuwsche Landmaatschappij	
1	Inleiding	79
2	Groei en krimp in de negentiende eeuw	79
3	De grote landbouwcrisis van 1878 tot 1895	79
4	Herstel in de jaren negentig	80
5	De oprichting van de Zeeuwsche Landmaatschappij	81
6	Het boekjaar 1895/1896	82
7	Het boekjaar 1896/1897	84
8	De boekjaren 1897/1898 en 1898/1899	85
9	Besluit tot liquidatie van de maatschappij	86
10	De afrekening	87
11	Nabeschouwing	88
12	Het alternatief: de St. Pieterspolder en de Egbert Petruspolder	88
IV	Familierelaties	
1	Familie Van den Bosch / Kakebeeke	90
2	Familie Lenshoek	93
3	Familie Franssen van de Putte / Ochtman	94
4	Familie Van der Have	96
5	Familie Van der Schalk	97
6	Tot besluit	98
Bijlagen		
I	Bestuurders van de NV Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij	100
II	Aandeelhouders van de NV Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij	100
III	Aandeelhouders van de Coöperatieve Zeeuwsche Fruitverwerkingsfabriek en Verzendvereniging	101
IV	Personeel van de Coöperatieve Zeeuwsche Fruitverwerkingsfabriek en Verzendvereniging in 1922	102
V	Bestuurders van NV De Bathpolders	103
VI	Aandeelhouders van de NV Zeeuwsche Landmaatschappij	104
VII	Aandeelhouders van de Egbert Petrus- en de St. Pieterspolder	104
	Noten	105
	Bronnen en literatuur	110
	Verantwoording van de afbeeldingen	112

Voorwoord

De kiem voor de oprichting van het Fruitteeltmuseum te Kapelle werd gelegd door de instelling van een initiatiefgroep in 1991. De eerste activiteiten van deze groep waren het verzamelen van voorwerpen, lectuur en afbeeldingen, die iets vertelden over de ontwikkeling van de Zeeuwse fruitteelt in de vorige eeuw. Dit leidde tot de opening van het museum op 6 december 1996.

De eerste doelstelling van het museum was het verzamelen, beschrijven en in stand houden van dit materiaal en dit te ontsluiten en ten toon te stellen. Al werkende weg bleek, dat de bezoekers ook nadrukkelijk belangstelling hadden voor de duurzame kneepjes van de fruitteelt, zoals snoeien, enten en oculeren. Dit heeft geleid tot de jaarlijks snoeicursussen en de ent- en oculaermiddagen in het museum.

Een volgende wens was studie te doen naar de ontwikkeling van de Zeeuwse en Nederlandse fruitteelt na 1880. Het bestuur van de stichting Vrienden van het Fruitteeltmuseum prijst zich gelukkig de heer drs. J.P. de Jonge, agro-historicus te 's-Gravenpolder, bereid te hebben gevonden dit onderwerp aan te pakken. Uit zijn eerste verkenning bleek, dat veel informatie voor dit onderzoek besloten lag in het Zeeuws Archief, in de notulen en jaarverslagen van de N.V. Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij (ZFM).

Na de grote akkerbouwcrisis van circa 1880 kwam er belangstelling bij akkerbouwers en grondeigenaren voor de beroepsmatige fruitteelt. De regering ondersteunde dit met de oprichting van de land- en tuinbouwvoorlichtingsdienst, die ook praktijkproeven en het landbouwonderwijs voor zijn rekening nam. In 1902 werd de ZFM opgericht. Door de inbreng van bestaande fruitpercelen had de onderneming direct de beschikking over ongeveer vijftig hectare fruitteelt in de omgeving van Goes.

Aan de hand van de geschiedenis van de ZFM komen in dit boek veel ontwikkelingen in de fruitteelt aan de orde, zoals de twee wereldoorlogen, de crisis van de jaren dertig en de fruitcrisis van 1970. Ook de ontwikkeling van teeltkundige zaken, zoals boomvorm en plantsysteem, sortiment, bemesting en gewasbescherming krijgen aandacht.

Naar aanleiding van het interessante manuscript besloten de besturen van de Heemkundige Kring De Bevelanden en van de stichting Vrienden van het Fruitteeltmuseum dit in boekvorm uit te geven. Het is voorzien van authentieke foto's uit de collecties van onder andere de familie Lenshoek, het Gemeentearchief van Goes en het Fruitteeltmuseum.

Deze publicatie geeft een goed overzicht van de ontwikkeling van de Zeeuwse fruitteelt tussen 1900 en 1975.

Reinder Elema

Adviseur van het bestuur van de stichting Vrienden van het Fruitteeltmuseum

Inleiding

Over hoogstammen en land en heren van stand. Dit boek gaat inderdaad over hoogstammen, maar ook over andere bomen en bessenstruiken, kortom: over fruitteelt. Het gaat over landbouw en heren van stand: de welgestelde families die er hun geld in belegden.

Het verhaal begint eind negentiende eeuw, een tijd van verandering en nieuw elan in de Zeeuwse landbouw. Sinds 1880 verkeerde vrijwel de hele Nederlandse landbouw in een crisissituatie, vooral de akkerbouw was zwaar getroffen door de concurrentie vanuit onder andere de Verenigde Staten die de (graan)prijzen zwaar onder druk zette. Een sector die in die tijd nog wel perspectief bood was de fruitteelt.

Vanaf 1895 begon er herstel te komen en enkele welgestelde Zuid-Bevelandse families, die nauw bij de landbouw betrokken waren, ontging dat niet. Ze richtten een paar naamloze vennootschappen op die in landbouw en fruitteelt investeerden en ook in kleine kring werd in landbouwgrond geïnvesteerd. In dit boek worden enkele van deze initiatieven besproken, in chronologische volgorde: de Zeeuwsche Landmaatschappij (ZLM), de Egbert Petrus / Sint Pieterspolder en de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij (ZFM). Ook wordt nog kort gekeken naar de NV De Bathpolders.

Het gaat daarbij niet alleen over de bedrijven, maar ook over de families die er bij betrokken waren. Bekende Zuid-Bevelandse namen als: Van den Bosch, Kakebeeke, Lenshoek, Van der Have en Franssen van de Putte. Zoals we zullen zien vormden zij een kleine, invloedrijke groep die niet alleen door economische, maar vooral ook door familiebanden nauw met elkaar verbonden was.

Het boek begint met een korte inleiding over de fruitteelt in Zeeland en vooral op Zuid-Beveland in de periode vóór 1900. We zullen zien dat hoewel de fruitteelt in dit gebied al zeer oud is, van een gestructureerde aanpak pas ongeveer honderd jaar sprake is.

Vervolgens gaat het over de fruitteelt op Zuid-Beveland in de twintigste eeuw. Daarbij ligt de nadruk op de eerste zeventig jaar van de vorige eeuw. Het verhaal over de fruitteelt wordt verteld aan de hand van de geschiedenis van de NV Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij (ZFM). Dit bedrijf heeft door de jaren heen uitgebreid verslag gedaan van zijn activiteiten en soms ook over de achterliggende motieven. Deze gegevens, die vooral betrekking hebben op de periode 1902-1958, vormen een waardevolle bron van informatie in het Zeeuws Archief. Jarenlang werd de ZFM als een modelbedrijf beschouwd. De excursies die voor de leden van de Nederlandse Pomologische Vereniging naar de boomgaarden van de Fruitteelt Maatschappij werden georganiseerd getuigen daar van.

Het is een bewogen geschiedenis, die onder andere twee Wereldoorlogen en een Crisis beslaat en waarin naast belangrijke technologische ontwikkelingen ook sprake is van grote structurele veranderingen in de economische verhoudingen in de wereld.

De geschiedenis van de ZFM is dan ook veel meer dan een bedrijfsgeschiedenis. We krijgen op die manier ook een beeld van de ontwikkelingen en trends in de fruitteelt. In veel gevallen kan in plaats van 'ZFM' dan ook 'de Zeeuwse' of 'de Zuid-Bevelandse fruitteeler' gelezen

worden. Het belang van de export, productvernieuwing, mechanisatie, arbeid, opkomst van de chemische bestrijdingsmiddelen, het ontstaan van veilingen, landbouwpolitiek: niet alleen de ZFM, maar alle fruittelers hadden er mee te maken.

Daarna volgt het verhaal over de NV Zeeuwsche Landmaatschappij. Geen onderneming zoals de ZFM, maar een beleggingsfonds dat in een groot deel van Zeeland in landbouwgrond investeerde. Opgezet door dezelfde initiatiefnemer als van de ZFM, W.F.K. Lenshoek en bestemd voor *grote en kleine kapitalisten*, bleek het geen groot succes. Aansluitend wordt de aankoop van de polders Egbert Petrus en Sint Pieters belicht. Een aankoop niet voor kleine, maar voor *grote kapitalisten*.

In het laatste hoofdstuk gaat het over de families die bij al deze initiatieven betrokken waren. Aan de hand van de relaties tussen de betrokkenen krijgen we een beeld van de persoonlijke en economische banden binnen een voorname sociale groep op Zuid-Beveland in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Een groep waarvan de leden elkaar ook regelmatig ontmoetten bij de uitoefening van hun vele politieke en bestuursfuncties bij provincie, gemeente of waterschap.

Tot slot een woord van dank aan allen, bij (de Stichting Vrienden van) het Fruitteeltmuseum te Kapelle, de Heemkundige Kring De Bevelanden en daarbuiten, die met het verstrekken van informatie of het ter beschikking stellen van beeldmateriaal, aan de totstandkoming van dit boek hebben bijgedragen. Reinder Elema, oud-directeur van het Proefstation in Wilhelminadorp heeft mij zeer geholpen met zijn adviezen en opbouwende kritiek. Ook het commentaar van Hanny Louisse en van Nelleke Volker hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan het verbeteren van de tekst.

I Fruitteelt in Zeeland tot ongeveer 1900

1 Vóór 1600

De oudste concrete gegevens over de teelt van fruit in Nederland stammen uit de Frankische tijd. In een overzicht van land- en tuinbouwgewassen die geteeld werden op een van de bezittingen van Karel de Grote, in *Asnapium* (Gennip) worden tegen het eind van de achtste eeuw de volgende fruitsoorten genoemd: appel, peer, hazelnoot, kwee, mispel, moerbeï, perzik en walnoot.¹

Sindsdien zijn er steeds gegevens te vinden over teelt en transport van fruit en de handel daarin. De hiervoor genoemde soorten komen daarbij steeds terug, maar ook bessen, pruimen, kersen en druiven. Over de omvang van de teelt is weinig bekend. Meer duidelijkheid is er over de streken waar fruitteelt voorkwam, die weken niet veel af van de huidige teeltgebieden: Zeeland, Holland, Utrecht, Gelderland en Limburg werden al in de vijftiende eeuw genoemd.² Het fruit werd in de Middeleeuwen niet alleen voor eigen gebruik gekweekt. Al in 1352 was er in Zierikzee sprake van een appelmarkt. En in de vijftiende eeuw werd op dinsdag in Goes fruit verkocht op de appelmarkt, die gehouden werd op het oostelijke einde van de Beestenmarkt. Ook in Middelburg, Reimerswaal en andere Zeeuwse steden was in de vijftiende en zestiende eeuw sprake van fruitteelt en fruithandel van enige omvang. Dat valt af te leiden uit het ontstaan van allerlei plaatselijke keuren tegen het stelen van vruchten en verboden om boomgaarden te betreden zonder toestemming van de eigenaar. Het opstellen van regels gebeurde kennelijk omdat de fruitteelt van zó grote economische betekenis geworden was, dat er een flinke groep belanghebbenden was.³

2 Zeventiende en achttiende eeuw

Over de zeventiende eeuw zijn meer gegevens beschikbaar. Er wordt gesproken over binnenlandse handel, maar ook over internationale, in de vorm van sinaasappels en citroenen. We komen veel vermeldingen tegen van fruitbomen die welgestelde stedelingen op hun buitenplaatsen hadden staan. Als vruchten worden naast appels, peren, pruimen, noten, mispels en kersen ook vaak aalbessen en 'kruisdoornen' genoemd. In deze tuinen was relatief veel van het kort houdbare tafelfruit te vinden. Boeren richtten zich vaak meer op beter houdbare keukenfruit.

Voor wat betreft Zuid-Beveland beschikken we ook over gegevens over aantallen en oppervlakte boomgaard. De cijfers in tabel 1, op bladzijde 12, zijn afkomstig uit een verpondingsregister.⁴ Hoewel er heel veel kleine boomgaarden zijn, valt het op dat er ook al sprake is van enkele grote. Verder zijn sommige plaatsen waar ook eeuwen later veel fruit geteeld werd goed te herkennen.

Ook op een plattegrond genaamd 'De Stad Goes in Zeeland', gemaakt door Jacob Reynoutsen in 1650 is dat te zien. De kaart toont Goes met ten westen en vooral ten oosten van de stad, richting Kloetinge, flinke boomgaarden.⁵

Tabel 1. Boomgaarden op (een deel van) Zuid-Beveland in 1650 in hectares. In het algemeen werden verschillende percelen die van dezelfde eigenaar waren als één boomgaard (bedrijf) beschouwd. Totale oppervlakte 379 hectare.

Plaatsen	< 1 ha		1-2 ha		2-5 ha		> 5 ha	
	Aantal	Hectare	Aantal	Hectare	Aantal	Hectare	Aantal	Hectare
Goes	53	25,68	8	13,70	4	12,60	1	27,55
Kloetinge	71	28,00	12	18,03	6	18,43		
Eversdijk	5	2,72	2	3,58	1	2,61		
's-Gravenpolder	25	7,29	3	4,53	5	10,97	1	22,35
Hoedekenskerke	47	10,97	4	4,39				
Ovezande	18	6,24	4	6,57	1	2,79	1	13,70
Heinkenszand	67	32,06	15	19,73	7	19,18		
's-Heer Arendskerke	17	7,07	2	3,05	2	5,19		
Nisse	20	6,93	8	11,51	3	6,83		
's-Heer Abtskerke	11	4,12	1	1,14				
Sinoutskerke	3	0,95	1	1,26	1	2,09		
Baarsdorp	3	1,69	1	1,27				
's-Heer Hendrikskinderen	8	1,43			1	2,14		
Wissekerke	12	4,50	1	1,06	1	2,57		
Borsele	9	1,89	1	1,28				
Totale oppervlakte per klasse	369	142 ha	63	87 ha	32	86 ha	3	64 ha

Bron: W.J. Sangers, *De ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw (tot het jaar 1930)*, pag.109.

Over de achttiende eeuw zijn niet zoveel gegevens. Er is wel een aantal vermeldingen van fruitteelt en -handel. Zo werd in 1793 over Zuid-Beveland gezegd: *De veelvuldige boomgaarden zijn ook een tak van voordeligen handel, welker vruchten buiten dit gewest alomme aangenaam, den welvaart helpen vermeerderen ... In het geval van Goes werd in 1753 over ... veele boomgaarden (die) de stad omringen ...*⁶

Iets ten oosten van Goes is in 1750 sprake van *'t Dorp Kapelle ... leggende zeer vermaakelijk in zijne menigvuldige Boomgaarden, Hoven en Plantagien ... en Het Slot Brueelis ... omvangen met een menigte van Boomgaarden.*⁷

Waarschijnlijk was er in de achttiende eeuw een kleiner fruitareaal dan in de zeventiende eeuw. Ná 1650 was de stedelijke economie in de Hollandse steden in een neergaande trend beland. Dat zal zeker een negatieve invloed op de vraag naar een luxeproduct als fruit hebben gehad. Cijfers (uit belastingkohieren) over het areaal boomgaard in Zeeland benoorden de Westerschelde, in een aantal jaren tussen 1600 en 1800, geven dat ook aan: ± 680 hectare in 1600, ± 1.240 in 1655, ± 520 in 1705, ± 140 in 1750 en ± 700 hectare in 1800. Hoewel de cijfers niet helemaal volledig zijn (in sommige jaren zijn niet alle boomgaarden meegeteld en ook in die tijd kwam belastingontduiking voor) zijn er geen aanwijzingen dat de trend die er uit blijkt niet juist zou zijn.⁸

In een Zierikzeese gildebrieff, van het 'groenselgilde', uit 1790 worden regels voor de fruihandel genoemd die modern aandoen. Zo was iedere aanvoerder van groente of fruit

verplicht zijn producten op de afslag van het gilde te brengen. Daar werd onderzocht of ze voldoende rijp waren en van goede kwaliteit. Als dat niet het geval was dan mocht het fruit niet verkocht worden. Verder mocht er alleen verkocht worden in door het gilde geijkte appelmanden, gewogen met geijkte gewichten, zodat knoeien vrijwel uitgesloten was. Ook voor de huurders van boomgaarden waren regels opgesteld. Ze moesten voor 1 oktober van ieder jaar bij de deken van het gilde opgeven welke boomgaard zij over dat jaar in gebruik hadden. Over de opbrengst moest een heffing, het zogenaamde 'pondgeld', worden betaald aan het groenselgilde.⁹

1. Bloeiende boomgaard, met onderbeplanting. Waarschijnlijk in Kapelle, rond 1915.

3 Negentiende en begin twintigste eeuw

Na de periode van lage koopkracht in de Franse tijd zal het herstel van de vraag naar fruit, dat eind achttiende eeuw al zichtbaar was, weer langzaam verder zijn gegaan. Dalende voedselprijzen gaven de burgers de mogelijkheid meer geld aan luxeproducten, zoals fruit, te besteden.

In de eerste helft van de negentiende eeuw was zeker op Zuid-Beveland sprake van fruitteelt op commerciële schaal. J. van Hertum schreef er in 1836 over: *Onder de verdere voornamste voortbrengselen dezer streken, verdienen ook de houtgewassen hier nog eene bijzondere vermelding. Behalve dat men aan iedere Boerderij eenen min of meer uitgestreken Boomgaard aantreft, welke met onderscheidene soorten van Appel-, Peeren-, Pruimen- en Kersenboomen is beplant, waarvan de vruchten gedeeltelijk tot eigen gebruik en ook tot verkoop verstrekken, verdienen hier nog meer bijzonder, de zoo uitgestrekte als voortreffelijke Boomgaarden, welke*

vooral in het oostelijk gedeelte van het eiland Zuid-Beveland worden aangetroffen, eene afzonderlijke vermelding. Deze hebben meestal eene uitgestrektheid van eenige Bunders, zijn zeer fraai aangelegd en in verband beplant, met onderscheidene soorten van Appel-, Peeren-, Pruimen-, Noten-, en vooral ook met zeer vele soorten van Kersenboomen. De handel welke gedurende den Zomer en den Herfst, met de verschillende daarvan ingezamelde vruchten, zoo wel in de Zeeuwsche Steden, als naar elders wordt gedreven, mag vrij aanzienlijk worden genoemd, en levert voor vele menschen een voornaamen tak van bestaan op.¹⁰

In 1847 zou er volgens tellingen van de Commissie van Landbouw 1.450 hectare boomgaard ten noorden van de Westerschelde geweest zijn, waarvan 1.095 hectare op de Bevelanden. Het betrof vooral weiland met appel- en kersenbomen. Jonge boomgaard werd ook wel als bouwland gebruikt. Het bestuur van de pas opgerichte ZLM, de landbouworganisatie, drong er in die tijd al op aan om de kwaliteit van het fruit te verbeteren en na te gaan of export naar Engeland mogelijk was.¹¹

Door de goede resultaten die in de akkerbouw behaald werden, was er gedurende een aantal jaren minder belangstelling voor de fruitteelt en nam de oppervlakte fruit tot in de jaren zestig zelfs af. Na 1870 groeide die weer, dat had onder andere te maken met de groei van de bevolking en de verbeterde transportmogelijkheden (Zeeuwse spoorlijn) die het eenvoudiger maakten om het fruit naar de steden te brengen.

Helaas wisten de Zeeuwse fruittelers onvoldoende van de betere afzetmogelijkheden te profiteren. In de steden kwam steeds meer vraag naar fruit van goede kwaliteit en daar werd onvoldoende op ingespeeld. De vakkennis van de telers lag in die tijd nog op een te laag peil. Later had de landbouwcrisis van 1880 enige invloed op het fruitareaal. Velen zagen in die tijd meer kansen in de fruitteelt dan in de van oudsher in Zeeland zo belangrijke akkerbouw. Toch leidde dat niet tot grote uitbreidingen, want de situatie was zo dat al *werd de aanleg van boomgaarden door velen aangeprezen, [ze werd] door weinigen in praktijk gebracht*. Nog steeds bleef de kwaliteit achter bij wat de stedelijke (en export-) markt vroeg. Desondanks was de vraag zodanig groot dat, zeker ná 1890, goede financiële resultaten behaald werden.¹² Vooral zwarte bessen waren een gewild product en er waren jaren dat de opbrengst van één oogst voldoende was om de aankoop van de grond terug te verdienen.¹³

Vanaf die tijd bleef het fruitareaal geleidelijk groeien. Op Zuid-Beveland vanuit de oude kernen, zoals Wemeldinge, waar rond 1900 kersenbomen van honderd jaar en meer geen uitzondering waren. Rond Goes en Kapelle was veel boomgaard van ongeveer vijftig jaar oud. Bij plaatsen als Hoedekenskerke, Nisse, Ovezande en 's-Heer Arendskerke, vond men jongere boomgaarden die veelal in de landbouwcrisis gepland waren.

De kersenteelt die vele jaren van groot belang was geweest, breidde tegen die tijd niet meer uit. Er waren te veel problemen met ziekten die voor de teelt een grote belemmering waren. In plaats daarvan groeide vooral het areaal appels, waarbij de Brabantse Bellefleur en de Goudreinette favoriet waren.

Hoewel het meeste fruit op de binnenlandse markt werd afgezet, gingen begin twintigste eeuw ook vrij grote hoeveelheden kersen, appels en peren naar Engeland en Duitsland. Ondanks de goede verbindingen vanuit Zeeland gebeurde de export naar Engeland meestal niet rechtstreeks. Als regel werd het fruit opgekocht door handelaren, waarna het via Rotterdam in Engeland belandde. Op die manier kwam een groot deel van de winstmarge buiten Zeeland terecht.¹⁴

Langzamerhand begon de kwaliteit van de producten toe te nemen. Vooral de zogenaamde 'wandelleraren' de latere Rijksland- en tuinbouwconsulenten, droegen daar aan bij. Onder andere door het organiseren van cursussen op het gebied van teelt, sorteren en verpakken. Consulenten als J.P.M. Camman en A.W. van der Plassche zijn, door hun moderne inzichten, van enorm belang geweest. Ook de oprichting van veilingen, in 1904 in Goes en tijdens de Eerste Wereldoorlog onder andere in Kapelle en Krabbendijke zorgde er voor dat er meer aandacht voor kwaliteit kwam. De oprichting van proeftuinen waar onderzoek werd uitgevoerd, leverde daar eveneens een bijdrage aan.

De oppervlakte (in hectares) fruit bedroeg in Zeeland in de jaren:

1904	1.400
1912	1.800
1919	1.900
1928	2.200
1939	4.100
1946	4.400

Zeeland kende een intensieve teelt die gekenmerkt werd door een grote hoeveelheid onderbeplanting: hoog- en halfstambomen met daaronder bessen en struikvormappels en -peren (zie verder het hoofdstuk: boomvormen en plantsystemen).

De oppervlakte bessen (rode, zwarte, witte en kruisbessen) in Zeeland besloeg in totaal 540 hectare in 1914 en 746 hectare in 1927. Door een geringe kapitaalbehoefte en grote arbeidsbehoefte gaf het klein fruit (naast bessen ook aardbeien) de kleine man de kans om zelfstandig fruitkweker te worden.¹⁵ Dat leidde er toe dat vooral in de jaren dertig, met de grote werkloosheid, het areaal fruit fors toenam. Niet alleen in Zeeland, maar in heel Nederland.¹⁶

Dat wil niet zeggen dat de teelt van bessen op grote bedrijven niet voorkwam, integendeel, zoals we zullen zien.

En grote bedrijven waren er. Zoals de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij.

II De NV Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij

1 Inleiding

Nadat de landbouw gedurende een lange periode goede financiële resultaten had opgeleverd, in het midden van de negentiende eeuw, brak eind jaren zeventig een grote crisis uit. Een grote invoer van graan, tegen lage prijzen, vanuit de Verenigde Staten, Rusland en Argentinië zorgde ervoor dat de resultaten, vooral in de akkerbouw, zwaar onder druk stonden. Deze moeilijke tijd zou voortduren tot in de jaren negentig (zie verder het deel over de Zeeuwsche Landmaatschappij). Vanaf die tijd was er weer veel belangstelling om in landbouwgrond te investeren, voornamelijk van de kant van kapitaalkrachtige landbouwers, dokters, zakenlieden en notarissen. Deze en andere grootgrondbezitters zochten naar een manier om op een zo winstgevend mogelijke wijze landbouw te bedrijven. Een van die mogelijkheden was de fruitteelt.

Willem Frederik Karel Lenshoek¹ die, als rentmeester, het beheer voerde over het grondbezit van vele grote en kleinere eigenaren, was een van degenen die wel wat zag in de fruitteelt. Hij beheerde overigens niet alleen grond van anderen, hij had zelf ook een flinke oppervlakte in bezit.

Die fruitteelt zou dan wél op een andere manier moeten gebeuren dan tot dan toe gebruikelijk was in Zeeland. Tot die tijd werd fruit: appels, kersen, peren, gecombineerd met weiland. In het gras stonden hoogstambomen, die nauwelijks werden onderhouden. Het oogsten van de vruchten was de voornaamste activiteit.

Lenshoek wist dat op andere plaatsen in Nederland een veel intensievere vorm van fruitteelt voorkwam. Onder andere in Noord-Holland (omgeving van Hoorn), in de Streek en de Bangert.² Hij dacht dat deze manier om fruit te telen ook in Zeeland succesvol zou kunnen zijn. Goede bemesting en onderhoud en een combinatie van hoogstamfruitbomen met daaronder de teelt van bessen, zou tot een gunstig financieel resultaat moeten leiden.³

Vanaf 1890 begon hij boomgaarden aan te planten. Het was een goede tijd om te investeren in de fruitteelt. De vraag uit binnen- en buitenland (Engeland) was groot: *Nederland de fruittuin van Europa* was het devies. Bodem en klimaat in Nederland waren bij uitstek geschikt voor de fruitteelt. De vruchtenprijzen stegen en bereikten in 1897 een ongekennde hoogte. Er werden in die tijd zoveel boomgaarden aangeplant dat veel boomkwekerijen midden in het plantseizoen al uitverkocht waren.⁴

Lenshoek legde zijn plannen ook voor aan een van de grondeigenaren van wie hij de belangen beheerde: Jan Margarethus van der Schalk sr., koopman te Schiedam.⁵

Sinds 28 augustus 1891 was die eigenaar van een aanzienlijke oppervlakte land. Van der Schalk had dit geërfd van een ongetrouwde oom: Marinus Johannes Soutendam. Soutendam, die in de Wijngaardstraat in Goes woonde, liet al zijn bezittingen na aan zijn neven en nichten, waarbij Jan van der Schalk het onroerend goed kreeg. In totaal 31.46.26 hectare, gelegen in

Goes (Valckeslot), Kloetinge, 's-Heer Arendskerke en 's-Heer Hendrikskinderen.⁶ Voor eigen rekening plantte Lenshoek tussen 1890 en 1900 in totaal 16.47.66 hectare fruit. Verdeeld over een aantal percelen in Wolphaartsdijk: in de Heerenpolder, Oosterlandpolder (in de Moolhoek) en de Zuiderlandpolder, samen 9.34.26. hectare en een perceel in Kwadendamme (aan de Pappotweg in de Siguitpolder) 7.13.40 hectare groot.

Voor Van der Schalk werd in totaal 28.12.77 hectare ingeplant: in Goes en Kloetinge het perceel Valckeslot van 18.43.37 hectare en in Nisse (Nisse-Stelle) een perceel van 9.69.40 hectare.

De beplanting bestond vooral uit hoogstamappelbomen, halfstam- en hoogstamperen en hoogstamkersen. Daaronder werden kruisbessen en rode bessen geplant. Bij het planten werd een flinke hoeveelheid stalmest door de grond gewerkt en *als bijzonderheid kan worden gemeld dat ook een bemesting met bloed werd gegeven, dat in vaatjes werd aangevoerd.*

2 Oprichting van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij

In het voorjaar van 1902 werd besloten de boomgaarden onder te brengen in een NV: de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij (ZFM). Mogelijk heeft het tijdstip van oprichting iets te maken met de liquidatie van een andere NV waar Lenshoek nauw bij betrokken was: de Zeeuwsche Landmaatschappij. Die werd in mei 1902 ontbonden. (Zie verder deel III.)

De akte van oprichting werd op 22 april 1902 verleden voor notaris J.M. Pilaar in Goes, die zelf ook deelnam in de ZFM. Bij Koninklijk besluit 38 van 9 april 1902 was de oprichting al goedgekeurd.⁷

De oprichters waren:

Jacob Marinus Kakebeeke, rentmeester, dijkgraaf van het Waterschap 'De Breede Watering bewesten Yerseke' en lid van Provinciale Staten van Zeeland, wonende te Goes.

Walter Jacob van den Bosch, landbouwkundige, wonende te Goes.

Guillaume Jules Antoine Baron de Senarclens de Grancy, voorzitter der Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde, wonende te Vught.

2. V.l.n.r.: Joos van Damme (bedrijfsleider op een deel van het land van Lenshoek en Van der Schalk in de Zimmermanpolder), W.F.K. Lenshoek, de echtgenote of een dochter van Van der Schalk, J.M. van der Schalk.

3. Walter van den Bosch.

4. G.J.A. Baron de Senarclens de Grancy.

Willem Frederik Karel Lenshoek, rentmeester, wonende te Kloetinge.
Jan Margarethus van der Schalk sr., koopman, wonende te Schiedam.⁸

W.J. van den Bosch werd de eerste directeur. Hij ging f 2.000,- per jaar verdienen en kreeg vanaf 1903 een toeslag van f 100,- per jaar voor onderhoud van een motorrijwiel, overwegende dat dit vervoermiddel voor de uitvoering van zijn dienst noodzakelijk en onmisbaar is. Het college van commissarissen bestond uit De Senarclens de Grancy (president), Lenshoek en Kakebeeke.

Mede-aandeelhouder D.J. van der Have uit Kapelle werd benoemd tot 'deskundig adviseur'. Hij kreeg in 1902 een beloning van f 500,-. Eigenlijk wilde men na een jaar het adviseurschap al laten eindigen, maar tenslotte werd besloten dat Van der Have nog twee jaar aan zou blijven. In 1903 voor f 300,- en in 1904 voor f 200,-.

Het aandelenkapitaal van de nieuwe vennootschap bedroeg f 100.000,-. Bij de oprichting werd f 75.000,- geplaatst: Kakebeeke, Van den Bosch en De Grancy brachten ieder f 1.000,- in, Van der Schalk f 15.000,- en Lenshoek f 57.000,-.⁹ Lenshoek verkocht een groot deel van zijn aandelen al kort na de oprichting aan andere beleggers. Zodoende waren er al snel enkele tientallen aandeelhouders die meestal een, twee of drie aandelen bezaten. Naast de gewone aandelen werden vier oprichtersbewijzen uitgegeven die recht gaven op een deel van de winst. Waarschijnlijk toegekend aan Kakebeeke, Van den Bosch, Lenshoek en Van der Schalk.¹⁰

De boomgaarden van Van der Schalk en Lenshoek werden door de ZFM aangekocht voor een bedrag van f 169.500,-.

De waarde van de door Van der Schalk ingebrachte boomgaarden was veel hoger dan de f 15.000,- die hij ontving in de vorm van aandelen. Daarom kreeg hij daarnaast nog een bedrag van f 97.000,-.¹¹ Om dat te financieren sloot de ZFM een hypotheek af.

In 1906 werd geprobeerd om de resterende aandelen te plaatsen. Enige tijd daarvoor was een wervende brochure verschenen. Naast een overzicht van de resultaten over de jaren 1902, 1903 en 1904 bevatte deze ook een uiteenzetting van de activiteiten van de ZFM en de voordelen van een belegging in de maatschappij:

Ligging. *De ligging is zoo gunstig mogelijk, niet alleen van elken boomgaard afzonderlijk, maar ook in 't algemeen. Door den korten afstand van de naastbijgelegen spoorwegstations tot het afvoerstation Vlissingen, kunnen alle vruchten, 's-middags geplukt, reeds den volgenden morgen vroeg te Londen ter markt zijn. Door de waarborg die men heeft, dat de kwaliteit der vruchten door het korte, maar tevens goedkope transport, niet te lijden heeft, is het mogelijk bij de groothandelaren in fruit de beste prijzen te bedingen. De levering geschiedt loco en kosten van emballage komen voor rekening van den koper. Door de enorme vraag naar zwarte- en kruisbessen voor de Engelsche jamfabrieken, kan men steeds met zekerheid op een geregelden afzet rekenen. De tot nu toe bedongen doorsneeprijs bewijst dan ook, dat de cultuur dezer vruchten in alle opzichten ruim winstgevend is.*

Aanleg. *Bij den aanleg der boomgaarden is rekening gehouden met het feit, dat in den pluktijd betrekkelijk veel werkvolk noodig is. De perceelen Valckeslot en de drie perceelen te Wolfertsdijk liggen dan ook als 't ware in den kom der gemeenten, terwijl de perceelen Nissestelle en Kwadendamme tusschen de dorpen Hoedekenskerke, Kwadendamme en Baarland gelegen zijn, waardoor het verkrijgen van voldoende werkvolk steeds gewaarborgd is.*

Aan deze gunstige ligging is het te danken, dat verschillende perceelen, behalve de groote waarde als boomgaard, nog eene surpluswaarde als bouwterrein hebben.

Het onderhoud en de verzorging der boomgaarden - snoeien, byboeten, etc. - geschiedt op de meest oordeelkundige wijze. De Heer D. van der Have, tuinbouwkundige te Kapelle, heeft ons zijne steun als deskundig adviseur toegezegd, waarin wij eene groote waarborg voor de toekomst zien.

De waarde der perceelen zal bij deskundige behandeling steeds toenemen en daar de appelboomen nog niet in vollen opbrengst zijn, wordt elk jaar de waarde van den grond als boomgaard grooter.

Behalve de exploitatie der nu aangekochte perceelen, stelt de Maatschappij zich ten doel de handel in vruchten in Zeeland. De kleinkwekers toch kunnen bij de groothandelaren zelden die prijzen bedingen, die de Maatschappij erlangt en de opkoopng dezer vruchten levert een vrij belangrijk voordeel op, waarmede echter in de ontvangst geen rekening is gehouden.

Het plan bestaat om bij voorkomende voordeelige gelegenheid de Maatschappij uittebreiden door aankoop van goede en gunstig gelegen perceelen.¹²

Deze uiteenzetting geeft een mooi beeld van de achtergronden van de oprichting van de ZFM. En van de vooruitziende blik van de oprichters: al zou van de winst van de verkoop van de boomgaarden als bouwgrond helaas geen van hen nog profiteren, want die liet meer dan vijftig jaar op zich wachten.

3 De boomgaarden in de eerste jaren

Bij de oprichting van de ZFM brachten Lenshoek en Van der Schalk zoals gezegd een aantal percelen boomgaard in. De Maatschappij begon met in totaal 44.71.63 hectare. In 1905 kwam daar een deel van de in dat jaar verkochte boerderij 'De Ketelaarsberg', in Kloetinge bij. De 7.16.92 hectare kostten f 19.929,94. Dit land grensde aan het perceel Valckeslot. Een klein deel daarvan, 1.13.90 hectare, werd in 1909 weer verkocht: *Moei Pietjes boogertje*. In 1921 was er nog de aankoop van 4.34.10 hectare weiland in de Goese polder, voor een bedrag van f 15.095,33. Na nog wat kleine verkopen van stukjes land voor bouwterrein, was in 1936 53.81.48 hectare land in bezit. Alles met boomgaard beplant, behalve een weiland van 1.62.10 hectare in de Goese polder. De oppervlakte bleef daarna lange tijd stabiel. Pas in de tweede helft van de jaren vijftig kwam daar verandering in, toen de gemeente Goes bouwgrond nodig had op Valckeslot.

Behalve het perceel Nisse dat uit lichte zavelgrond bestaat, bestaan de landerijen uit goede Zeeuwsche klei. Het Valckeslot heeft daarbij het voordeel dat het vroeger jaren lang uit z.g.n boomweide heeft bestaan. (eene weide beplant met olmenboomen en vruchtboomen.) Daardoor heeft zich een dikke humuslaag gevormd en ofschoon de eerste aanplant op dit perceel reeds in 1894 begon is de grond nog zóó krachtig dat enkele perceelen nog geen bemesting noodig hebben.

Oorspronkelijk bestond de beplanting op Valckeslot uit hoogstamappel-, -peren- en -kersenbomen. Omdat de kersen te lijden kregen van de Moniliaziekte (een schimmel) moesten ze gerooid worden en kwamen er appels voor in de plaats.

Op een perceel dat met peren was ingeplant, bleek later dat op een diepte van één à anderhalve meter een vaste laag zat. Zodra de wortels van de perenbomen daar op kwamen stierven ze af. De peren werden vervangen door hoogstamappels.

In het algemeen bleek na enkele jaren dat de soorten [appels] welke op onze gronden het best groeien zijn de Goud-reinette en Brabantsche Zure Bellefleur, ook de Sterappel, Pomme d'Orange en Court Pendu groeien goed, maar de laatste is te veel onderhevig aan ziekten.¹³

Tabel 2. Het grondbezit van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij van 1936 tot 1956.

Wolphaartsdijk	
1. Nazareth	3.31.57
2. Moestuin	1.46.25
3. Herenpolder	4.56.44
Kwadendamme	
1. Pikpot	7.13.40
Nisse-Stelle	
Goes	
1. Goese Polder, boomgaard	2.55.75
2. Goese Polder, weiland	1.62.10
3. Valckeslot	24.16.47
Totaal	
	53.81.48

Bron: Zeeuws Archief, Archief Bathpolders, inv.nrs. 11 en 101-103. Jaarverslagen Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij.

In ieder geval groeide er mooi fruit in de boomgaarden zo bleek in 1904, want op de in september l.l. gehouden Tentoonstelling van Vruchten en Bloemen der Afdeling Goes en Omstreken der Nederlandsche Maatschappij van Tuinbouw en Plantkunde behaalden wij met onze inzendingen Vruchten de beide Eere-Prijzen, uitgeloofd door H.M. de Koningin en Z.K.H. Prins Hendrik benevens nog drie eerste prijzen en een tweede prijs in verschillende rubrieken. Daar de inzendingen talrijk en goed waren mogen wij met ingenomenheid op dit behaalde succes terug zien.

Ook in latere jaren werden nog verschillende prijzen gewonnen, bijvoorbeeld in 1905 een grote zilveren medaille van Z.K.H. Prins Hendrik.

5. Medailles gewonnen door de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij bij de fruittentoonstelling in Goes, in 1904.

Kort na de oprichting waren de boomgaarden beplant met:

Appelbomen	3.142
Perenbomen	1.700
Kersenbomen	142
Kruisbessenstruiken	67.543
Zwarte bessenstruiken	83.180

4 Rassenassortiment in 1902

Wat de appels en de peren betreft was in 1902 sprake van veel variëteiten. De meeste van die rassen zijn inmiddels nauwelijks nog bekend:

Brabantsche Zure Bellefleur	Goudreinette	Court Pendu
Blanke Reinette	Westlandsche Bellefleur	Guldeling
Dubbele Bellefleur	Ganzebout	Engelse Winter Goud Parmain
Rode Paradijs	Gravensteiner	Tuinzoet
Zoete Holaart	Bloemé Zoet	Campagnezoet
Zoete Ruster	Pomme d'Oranje	Zoete Bellefleur of Hollands Zoet

In de jaren 1902 – 1910 werd nog een groot aantal andere rassen aangeplant, met wisselend succes en met soms opmerkelijke namen:

Sterappel	Warners King	Codlin Keswick
Cox's Pomona	The Queen	Anthonowka
Cellini	Bismarck	Manks Codlin
Jac Lebel	Tante Dora	Meippippin
Luntersche Pippin	Cox's Oranje Pippin	Yellow Transparent
Transparente de Croncels		Grosz Herzog Friedrich von Baden

Het perenassortiment was in 1902 vrijwel even groot als dat van de appels, maar het zou langer duren voor er nieuwe soorten bijkwamen:

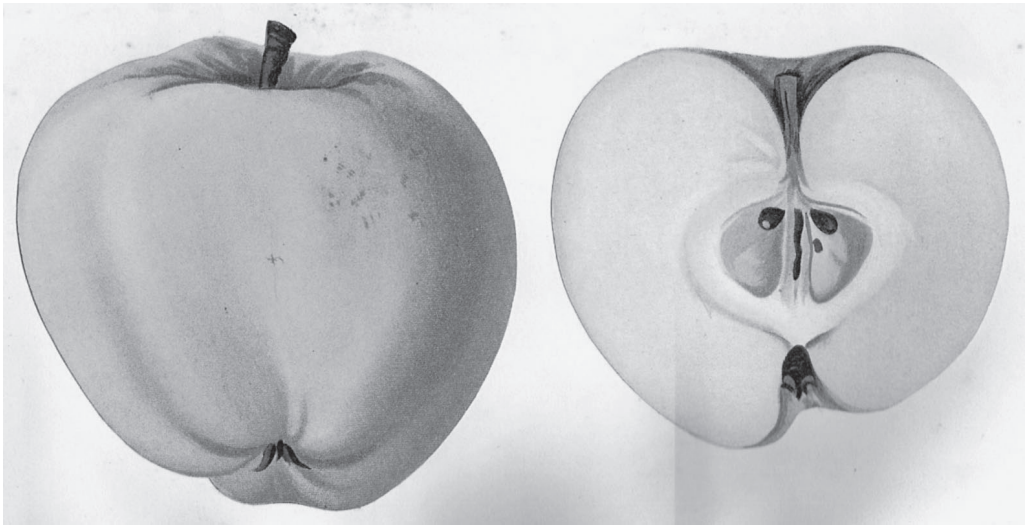
Noord-Hollandse Suikerpeer	Maagdepeer	Spuitjespeer
Gieser Wildeman	Juttepeer	William Duchesse
Beurré Hardy	Goudballen	Pondspeer
Brederode	Clapp's Favourite	Jodenpeer
Groene Bezy de Chaumontel	Beurré Lebrun	Nouveau Poiteau
Bruine Bezy de Chaumontel	Beurré Clairgeau	Trosjespeer
Kleipeer		

Tot slot de pruimen. Het perceel in Nisse-Stelle was oorspronkelijk met peren beplant, maar het bleek al snel dat die daar slecht groeiden. Daarom werden ze deels geroid en kwamen er pruimen voor in de plaats. Eerst waren dat:

Vroege Oranje	Princepruimen	Merbelanen
Okkelanen	Engelsche Krozen	

Later plantte men ook:

Dubbele Boerewitte	Witte Wijnpruim	Gele Eierpruim
Washington (Reine Claude d'Oullins) ¹⁴		

6. *Calville Groothertog Frederik van Baden*. Volgens *Deutschlands Obstsorten* in 1894 ontstaan uit een pit van de *Bismarck*, gewonnen door Fieszer in Baden-Baden. Vrucht: Groot, breder dan hoog, *Calville*-type. Kleur: Groen, bij rijpheid bleekgeel, rond de steel weinig roest. Kelk: Klein, gesloten in matig diepe, sterk geribde kelkholte. Steel: Kort, vrij diep ingeplant. Vruchtvlees: Wit, matig saprijk, los, zuur zonder veel aroma, matig goed. Klokhuis: Normaal, goed met pitten bezet. Gebruikstijd: Oktober. Vrucht is goed van uiterlijk, boom vroeg en regelmatig vruchtbaar. De kwaliteit van de vrucht is slechts matig, houdbaarheid gering.

Daarnaast waren er diverse soorten zwarte (onder ander *Lee's Prolific* en *Hoogendijks Seeling*), rode en kruisbessen (onder andere *Crownbob* en *Winham*). In de loop der jaren zou het aantal rassen sterk afnemen, vooral bij de appels.

Een paar jaar na de oprichting, in 1906, waren de boomgaarden voor een groot gedeelte ingeplant. Een jaar later werden nog bijna 7.000 rode bessenstruiken geplant. Niet lang daarna was Van den Bosch zich er al van bewust dat er ook teveel bessen op een hectare konden staan want, *bij de aanleg volgde men de beplanting zoals die in de Streek en de Bangerd gebruikelijk was en beging daarbij onbewust de fout de stand der bessenstruiken veel te nauw te nemen n.m.l.* [op] 1,5 M.¹⁵ Hier en daar was het zo erg dat bijvoorbeeld de kruisbessen door gebrek aan licht en lucht gingen rotten, door verzuring van de grond als het veel regende. De bessen werden op alle percelen al snel uitgedund.

Niet alleen de bessen, maar ook de appels konden te dicht op elkaar staan, zo bleek in *Kwadendamme*. *Die boomgaard was in 1901 beplant met 250 hoogstammen Goud Reinette; 59 halfstammen Goud Reinette; 351 hoogstammen zure Bellefleur; benevens enkele rijen Vlaamsche schijveling, Court Pendu, Eng. Winter Goud Pearmain en Guldeling. In het geheel 754 boomen. De groei dezer boomen was uitstekend en van dien aard, dat wij besloten tusschen elke rij hoogstammen nog een rij struikvormen te planten. Dit geschiedde gedeeltelijk in het najaar 1905, toen 400 stuks struikvorm Goud Reinette werden geplant en gedeeltelijk in het najaar 1907, toen nog 219 stuks struikvorm Mank's Codlin en enkele Lemoenappel werden*

bijgeplant. Volgens onze meening was de ontwikkeling der hoogstammen van dien aard, dat de later geplante struikvormen den groei der hoogstammen nimmer zou belemmeren. De grond is zeer krachtig en voor voldoende voedsel werd door geregelde bemesting zorg gedragen. De uitslag stelde ons echter in het ongelijk. De struikvormen ontwikkelden zich zoo krachtig, dat zij de hoogstammen gaan schaden. De boomgaard geeft dan ook het voorkomen overplant te zijn en wij hebben besloten de struikvormen Goud Reinette in het najaar van dit jaar [1916] te rooien.¹⁶

Tabel 3. Boomgaarden van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij per 1 mei 1906, oppervlakte en aantal ingeplante bomen en struiken.

	Valkeslot en Kloetinge	Nisse-Stelle	Kwadendamme	Wolphaartsdijk Herenpolder	Wolphaartsdijk Nazareth	Wolphaartsdijk Moestuun	Totalen
	25.71.58 ha	9.69.40 ha	7.13.40 ha	4.56.44 ha	3.31.57 ha	1.46.25 ha	51.88.64 ha
Hoogstam appels	1.709		711	366	390	155	3.331
Hoogstam peren	197	942	1	120			1.260
Hoogstam pruimen	62	390					452
Hoogstam kersen	65						65
Hoogstam noten	44						44
Halfstam appels	172		59				231
Struikvorm appels	559		400			12	971
Struikvorm peren	602					12	614
Zwarte bessen	2.110	16.800	10.885	18.300			67.065
Kruisbessen (div.)	16.445	9.900			6.078	5.980	38.403
Kruisbes Crownbob			8.040				8.040
Kruisbes Winhams		700			6.013		6.713
Rode bessen	2.900						2.900

Bron: Zeeuws Archief, Archief Bathpolders, inv.nr. 100.

5 De afzet van het fruit

Zoals ieder landbouw- en fruitteeltbedrijf had de ZFM met wisselende opbrengsten te maken. Het ene jaar was het te nat, het andere te droog, te warm of te koud. En soms een combinatie van al die omstandigheden in verschillende seizoenen van één jaar.

Door al die fluctuaties heen is er wel een duidelijke trend: de eerste jaren waren de bessen de voornaamste bron van inkomsten. Die periode duurde tot na de Eerste Wereldoorlog. Toen

De Notaris H. JONKERS te Goes, zal op Donderdag 12 Augustus 1948 ten verzoeken van de N.V. Zeeuw-sche Fruitteelt Mij. te Kloetinge à contant bij inschrijving verkopen:

1. de appels en peren, wassende in de boomgaard „De Herenpolder“ te Wolphaartsdijk, groot 4,56,44 H.A.

2. de appels, wassende in de boomgaard „Nazareth“ aldaar, groot 3,31,57 H.A.

3. de appels, wassende in de boomgaard „De Moes-tuin“ aldaar, groot 1,46,25 H.A.

4. de appels en peren was-sende in de boomgaard te Kwadendamme, aan de Pappotseweg, groot 7,13,40 H.A.

5. de appels, wassende in de boomgaard te Nisse ((Stellepolder) naast de woning van de opzichter, groot 4,04,30 H.A.

6. de appels en peren was-sende in de boomgaard aldaar (met schuur) groot 4,95,20 H.A.

7. de appels, wassende in de boomgaard te Goes, in de Goessepolder, groot 2,55,75 H.A.

8. de combinatie van de percelen 1, 2 en 3.

9. de combinatie van de percelen 5 en 6.

Nadere condities en in-lichtingen, alsmede bezich-tiging te bevragen bij de Heer J. VAN WILLIGEN, Directeur der N.V. te Goes, aan „t Valckeslot“ en ten kantore van de notaris

Inschrijvingen voor elk perceel en/of combinatie in te leveren ten kantore van de notaris, uiterlijk n.m. 4 uur.

Kopers moeten als fruit-pachter erkend zijn door de Vakgroep Groothandel in Groenten en Fruit. Bewijzen meebrengen

7. Advertentie voor de verkoop van fruit op het hout, 1948.

waren de appel- en de perenbomen zo groot geworden dat ze op hun volle productie waren gekomen. Vooral de kruisbessen leverden in het begin soms veel geld op, ook de zwarte bessen kenden tot ongeveer 1915 een goede periode. Veel van de zwarte en kruisbessen gingen naar Engeland waar grote vraag was van de jamfabrieken. Van de onrijpe kruisbessen werd pectine gemaakt. De teelt van rode bessen stelde eerst niet veel voor, maar ná 1915 werd die belangrijker terwijl de teelt van zwarte bessen sterk terugliep. De afzet vond, zeker de eerste jaren, meestal plaats door de opbrengst *boomsgewas* bij inschrijving te verkopen. De plaatselijke commissie gaven daarbij advies. Als regel werd verkocht aan handelaren uit Zuid-Holland of Gelderland. Appels en peren werden ook gedeeltelijk aan particulieren verkocht.

Ook in latere jaren, eigenlijk de hele periode dat de ZFM zelfstandig was, zou de verkoop 'op het hout' een zeer belangrijke rol blijven spelen. Vooral in jaren met een hoge opbrengst, als men bang was niet genoeg plukkers te kunnen vinden en/of de lonen hoog waren, gebeurde dat. Als er in de oogsttijd helemaal geen kopers waren werd er soms voor gekozen om de bessen maar te laten hangen in plaats van ze te plukken en ze een tijdje te bewaren in de hoop op een betere markt. Vooral in jaren dat de kwaliteit erg slecht was, bijvoorbeeld als de kruisbessen zwaar aangetast waren door de meeldauw, gebeurde dat. Omdat uitsluitend gewerkt werd met vreemde arbeid moest ieder uur immers betaald worden. Ieder gewerkt uur vergrootte het verlies. Daar kwam bij dat er in die tijd nauwelijks goede mogelijkheden waren om kleinfruit op te slaan.

Niet alleen de afzet van mindere kwaliteit bessen was moeilijk, dat gold ook voor de afzet van hard fruit van mindere kwaliteit. Op de aandeelhoudersvergadering op 27 februari 1913 vroeg Van den Bosch zich daarom af of het mogelijk zou zijn om *het minderwaardige fruit en speciaal door wind en storm afgevallen appels op andere wijze tot waarde te brengen dan door verkoop aan gegadigden voor dat artikel per kilogram, zoo er zich al gegadigden voordoen*. Hij zag wel mogelijkheden in het stichten van een appelstroopfabriek, samen met een aantal andere fruitkwekers. In Limburg waren al enkele fabriekjes en hij dacht dat zo iets in Zeeland ook wel nuttig kon zijn. Het lag volgens hem in ieder geval voor de hand dat er binnenkort wel een initiatief in die richting zou komen.

Overigens waren niet alleen in Limburg, maar ook in de Betuwe stroopkokerijen te vinden. In die gebieden zorgden ze er in veel gevallen voor dat ook bij grote oogsten het fruit tegen

een redelijke prijs afgezet kon worden. In sommige jaren verwerkten ze meer dan twintig procent van de oogst.¹⁷

Niet iedereen was overtuigd van de commerciële mogelijkheden van stroop op Zuid-Beveland. De situatie was hier anders dan in het katholieke zuidoosten van het land, meende een van de aandeelhouders, waar *in Limburg en in een gedeelte van Noord-Brabant een goede afzet voor de appelstroop te vinden is op de dagen van "het vasten" wat hem de vraag doet stellen hoe het in Zeeland met het verbruik zal gaan?* De meeste aandeelhouders hadden hun twijfels en vonden dat de ZFM in ieder geval niet het initiatief moest nemen voor de oprichting van een appelstroopfabriek.

Niet lang daarna zou die fabriek er toch komen. In 1916 werd in Goes de NV Zeeuwsche Appelstroopfabriek en Drogerij opgericht, met een maatschappelijk kapitaal van f 150.000,-. De fabriek kwam tegenover het station te staan. In 1917 zou de productie beginnen.¹⁸ Zonder deelname van de ZFM, maar sommige aandeelhouders van de maatschappij waren er wel bij betrokken.

Een jaar daarna kwam het toch nog tot deelname in een fruitverwerkingsfabriek. Die weinig gelukkige episode in de ZFM-geschiedenis wordt verderop besproken (hoofdstuk 14).

6 Veilen of niet veilen?

Toen in 1904 in Goes een *vereeniging tot het houden van vruchtenveilingen* werd opgericht stond de ZFM daar niet erg positief tegenover.¹⁹ Het zou lang duren voor dat veranderde, al werd binnen enkele jaren wel een deel van de appels en peren via de veiling verkocht. De afwijzende houding had onder andere te maken met de omvang van het bedrijf, zoals in 1909 nog eens duidelijk werd gemaakt: *Het wel eens besproken denkbeeld om de bessen op de veilingen te Goes te verkoopen wordt door de directeur niet uitvoerbaar geacht met het oog o.a. van de groote hoeveelheden welke door de maatschappij aan de markt worden gebracht.* Toch veilde men in die jaren zo nu en dan fruit. Dat gebeurde niet op naam van de ZFM, maar op naam van Van den Bosch, die persoonlijk lid van de Veilingvereniging Zuid-Beveland (VVZB) was.

In 1917 werd de ZFM echter verplicht om lid te worden en het fruit via de veiling in Goes te verkopen. Deze veilplicht, die voor alle fruittelers gold, was een onderdeel van de maatregelen die de Nederlandse regering in verband met de Eerste Wereldoorlog afkondigde. Het werd als erg onpraktisch en onvoordelig ervaren. Zodra de veilplicht werd afgeschaft stopte het veilen dan ook voor een groot deel. Wel bleef men lid en ging soms toch een partij fruit naar de veiling als dat voordeel op leek te leveren.

Pas in 1932 zou al het fruit via de veiling verkocht worden. Er viel niet meer aan te ontkomen omdat de VVZB aan de leden een veilplicht oplegde. Hoewel het veilen nog steeds met enige tegenzin gebeurde zaten er ook wel goede kanten aan, want *een voordeel van het veilen is, dat men altijd zijn geld krijgt en dus geen risico's loopt. Bovendien heeft de Maatschappij te weinig bergruimte en kan er op de veiling veel geborgen worden.*

Zoals gezegd kon vanaf 1904 in Goes fruit via de veiling verkocht worden. Vóór 1900 was de afzet van fruit slecht geregeld. Voor een deel verkochten telers het in hun directe omgeving of op de markt van naburige steden. Een andere manier was het in consignatie zenden van fruit naar kooplieden in de grote steden, met de opdracht het zo duur mogelijk te verkopen. Ook werd het soms verkocht aan plaatselijke commissionairs. Nog een andere wijze van afzet was

met behulp van verzendverenigingen. Die verzamelden het fruit van verschillende telers en probeerden dat dan voor gezamenlijke rekening af te zetten. Ook werden, vooral in Gelderland, in de buurt van stations markten opgericht waar kopers en verkopers elkaar konden ontmoeten. Geen van deze manieren was op den duur erg bevredigend. Zowel voor de kopers als voor de verkopers. De verkopers moesten er maar op vertrouwen dat de handelaar aan wie ze hun producten stuurden hún belang zou dienen en niet het eigenbelang. Ook voor de kopers was deze situatie echter verre van ideaal. Zowel aan het product zelf als aan de verpakking van het fruit werd door de telers meestal weinig aandacht besteed. Dat kwam de kwaliteit niet ten goede en omdat ieder boer verschillende verpakkingsmaterialen gebruikte: vaten, zakken, manden, leverde dat veel conflicten op over inhoud en gewicht.

Daar moest een oplossing voor gevonden worden, zeker gezien de groei die de fruitteelt rond 1900 doormaakte. Omdat de tuinbouwveilingen in het Westland en in Noord-Holland een groot succes waren, kwam de gedachte op om ook veilingen voor fruit te gaan organiseren.

Dit leidde in 1903 tot de oprichten van de eerste fruitveiling, in Elst, de veiling 'Over-Betuwe'. Het ging hierbij niet om een initiatief vanuit de fruittelers, het was een groothandelaar die deze eerste veiling oprichtte. Door zowel telers als handel werd in het begin wantrouwend tegen deze nieuwe vorm van verkoop aangekeken.

Toch werden al spoedig meer veilingen opgericht, onder andere in Geldermalsen en in Goes, beide in 1904.

Dat het veilen maar moeizaam op gang kwam blijkt wel uit de manier waarop de eerste veiling in Geldermalsen begon, zoals bij het 25-jarig bestaan gememoreerd werd: *Het groote moment was aangebroken, de eerste veiling zou aanstonds beginnen. Welk een spanning voor het Bestuur, dat in vollen omvang aanwezig was. Herhaaldelijk hebben oudere bestuursleden het ons geschetst, hoe zij vol hoop doch ook wel twijfelachtig stonden te wachten. Zou al het werk tevergeefs geweest zijn, zou er iemand komen? Plotseling slaakt één der aanwezigen een blijde kreet, men kijkt, en daar wordt een kruiwagen op het terrein gereden, met drie kopmanden kersen. De veiling kon in werking treden.*

De omzet van veiling in Geldermalsen was dat eerste jaar dan ook nog niet groot: f 7.000,-.

De manier waarop de komst van de veiling door fruittelers en handel in Goes werd ontvangen werd week nauwelijks af van de situatie in Geldermalsen: *Dat deze vereniging reeds dadelijk voorzag in een lang gevoelde behoefte, werd niet door een ieder beaamd, want ware dit het geval geweest dan zou al heel spoedig de veiling opgang gemaakt hebben en dat was allerminst zo.* In het eerste jaar werd er voor f 11.579,- geveild.

Voorwaarde voor een goed functionerende veiling was de aanvoer van een kwalitatief goed product. Lang niet alle telers waren daar van doordrongen en er kwamen dan ook veel klachten van handelaren. Om verbetering in de situatie te brengen werden onder andere verpakkingscursussen gegeven.

Daarmee samenhangend hebben de veilingen veel invloed gehad op de aard van het fust dat gebruikt werd om het fruit aan te voeren. In het begin had ieder teler zijn eigen materiaal zoals zakken, manden en vaten, met de meest uiteenlopende inhoud en gewicht. Geleidelijk werd door de veilingen geïnvesteerd in diverse soorten manden. In 1917 kwam daar verandering in door de invoering van de fruitkist. Hoewel ook die uiteenliepen in vorm, inhoud en gewicht, was dat toch een grote vooruitgang. Het fruit kon in de met papier beklede kisten veel beter

gepresenteerd en steviger verpakt worden. Dat neemt niet weg dat het nog lang zou duren voordat de standaardkist zijn intrede deed, want nog op de Nationale Fruittentoonstelling in 1937 werd geconstateerd: *Groter chaos als bij het fust heerst is niet denkbaar*. Ook de kwaliteitscontrole op de veilingen droeg bij aan de productverbetering. Bedrog leidde tot korting op de prijs en bij herhaling kon een lid geroyeerd worden.

De Eerste Wereldoorlog is voor de ontwikkeling van de veilingen van groot belang geweest. Door de grote vraag naar groenten en fruit en de hoge prijzen in het buitenland dreigde er in 1915 een tekort te ontstaan op de Nederlandse markt. Daarom werd de uitvoer van groenten, fruit en aardappelen stopgezet. Alleen met een uitvoerconsent was export nog mogelijk en dat werd pas afgegeven als een bepaald percentage voor de binnenlandse markt was verkocht, tegen een matige prijs. De enige manier om dat te controleren was door middel van een verplichte aanvoer op de veiling. Deze verplichting leidde er toe dat in 1916 een groot aantal (fruit)veilingen werd gesticht. Onder andere in Kapelle, Krabbendijke en Kruijningen. Op 1 januari 1914 waren er vijftig veilingen in Nederland, in het voorjaar van 1917 al 170.

In Goes zorgde de verplichting voor een enorme stijging van de omzetcijfers: werd er in 1915 nog voor f 107.121,- geveild, in 1917 bedroeg de omzet f 1.978.684,-. Ná de oorlog daalde de omzet weer en lag vele jaren rond de f 600.000 à f 700.000,-. Niet alleen de ZFM twijfelde aan het nut van de veiling en nam de verkoop weer in eigen hand! Er was een volgende oorlog voor nodig om de omzet van 1917 te overtreffen: in 1941 bedroeg die f3.343.502,-, zoals uit de jaarverslagen van de VVZB blijkt.

Het aantal veilingen in Nederland lag tussen 1920 en 1960 rond de 150. Zoals we later nog zullen zien kwamen er grote veranderingen in de fruitteelt in de jaren zestig, niet alleen voor de telers, dat gold ook voor het veilingwezen. Het centrale begrip daarbij was: concentratie. Die werd bereikt door fusies van veilingen en het sluiten van veilingen die te klein waren. Dit ging gepaard met veel emoties en soms felle discussies tussen voor- en tegenstanders. Ook in Zeeland was dat het geval en de veilingconcentratie is hier een moeizaam proces geweest, dat ongeveer twintig jaar in beslag nam. In 1985 leidde het fusieproces uiteindelijk tot de vorming van de veiling CVZ in Kapelle.

Het samengaan van veilingen was geen doel op zich. Het was noodzakelijk om de functies van prijsvormingsinstituut en als hergroeperingsplaats te kunnen blijven vervullen. Door de opkomst van het grootwinkelbedrijf stonden steeds grotere kopers tegenover de verkopers. Door concentratie van het aanbod hoopte men voldoende tegenwicht te kunnen bieden om zo een betere prijs te realiseren. Onderzoek had uitgewezen dat op kleinere veilingen gemiddeld lagere prijzen werden betaald dan op grotere. Ook kostenbesparing was een belangrijke reden om samen te gaan.

Met de vorming van CVZ was het Zeeuwse fusieproces nog niet afgerond. Uiteindelijk zouden er in Nederland drie veilingorganisaties overblijven.

7 Gebouwen en inventaris tot 1945

7.1 Gebouwen

Omdat de ZFM veel fruit 'op het hout' verkocht, was het niet nodig om meteen veel in gebouwen te investeren. In de boomgaarden stonden kleine loodsen of schuurtjes, alleen in Valckeslot was

8. J.A. van Willegen
brengt een van de paar-
den van de ZFM naar
de wei na het werk op
Valckeslot. Circa 1925.

sprake van een groter aantal bedrijfsgebouwen. Bij de oprichting van de ZFM stond in Valckeslot een huis met een schuur die in zodanig slechte staat waren dat ze werden afgebroken. In plaats daarvan werd een loods gebouwd van zes bij vijftien meter en een huis voor de directeur.

Na het vertrek van de pachter van de aangekochte hoeve 'Den Berg', in 1909, werd ook een deel van die gebouwen in gebruik genomen. De grote woning met een goede kelder bood veel opslagruimte en ook het wagenhuis werd ingericht als bergplaats, de rest van de gebouwen werd gesloopt. Na een paar jaar begonnen de fruitkopers te klagen dat er toch nog te weinig ruimte was voor opslag van het fruit. Er kwam een houten loods bij en er werden door Van den Bosch plannen gemaakt voor een rieten schuur, een zogenaamde 'Engelse' loods. Nadat hij bij anderen, die er al een hadden, nog eens goed had rondgekeken zag hij er toch maar van af vanwege *het feit dat de rieten fruitloodsen, die gebouwd zijn volgens het Engelsche model onlangs bleken niet vorstvrij te zijn en een aangenaam thuis leveren voor muizen.*

Ook een plan om in 1916 in Valckeslot nog een loods te bouwen liep op niets uit. De f 4.000,- die er voor begroot was bleek veel te weinig om er een bruikbaar gebouw voor neer te zetten. Door de materiaalschaarste als gevolg van de Eerste Wereldoorlog waren de prijzen flink gestegen. Omdat veel fruit in die jaren toch direct naar de afnemers ging was het ruimtegebrek voorlopig ook niet al te groot en als het echt nodig was bleek er altijd wel wat te huur. Het fruit dat niet direct wegging kwam wel allemaal naar Valckeslot. Voor een deel werd het daar gesorteerd, een ander gedeelte werd op de Goese veiling gesorteerd. In die tijd nog niet in het pakstation, dat werd pas in 1933 opgericht. Ook in latere jaren zou steeds een deel van het fruit op de veiling gesorteerd worden.

Pas in 1933 zou er weer gebouwd worden. Het huis van 'Den Berg' was intussen zo vervallen dat het afgebroken werd. Van de Bosch stelde voor een loods te bouwen, maar *hij begeert niet den bouw van vorstvrije bergruimte doch ruimte voor tijdelijke berging en een ruimte om fruit te kunnen sorteerden en verpakken.* Door de crisistomstandigheden was de prijs van bouw materiaal sterk gedaald en hij had een aanbieding ontvangen voor een loods van

ijzerconstructie, met eternietbedekking, van dertig bij twaalf meter voor f 2.742,-. Die bood ruimte voor de opslag van vierhonderd ton fruit in kisten, terwijl dan nog genoeg plaats overbleef voor een sorteerlokaal. Het voorstel kon direct op instemming van de commissarissen rekenen, want het was in die tijd erg moeilijk om grote hoeveelheden fruit in een korte tijd te verkopen. Het moest in ieder geval goed gesorteerd zijn en *heeft men geen goede bewaarplaats zoo kan men gauw enige duizenden guldens verliezen door kwaliteitsvermindering*. Zo was de investering snel terug verdiend. Veel later zou nog een afdak van 180 m² bijgebouwd worden. Omdat de boomgaarden in die jaren in volle productie waren en door de soms moeizame afzet, kwam het toch nog wel eens voor dat er sprake was van ruimtegebrek. Meestal ging het fruit dan in opslag bij de veiling in Goes. Vanaf de jaren veertig werd daar ook ZFM-fruit gekoeld. Zo stond in 1945 veertig à vijftig ton fruit bij de veiling in de koeling.

Voordat er koelhuizen waren, was bewaring van fruit een groot probleem. Zomerfruit hoefde niet al te lang bewaard te worden, maar het viel niet mee om het winterfruit in goede conditie te houden. Voor eigen gebruik kwam opslag in kelders en op zolders veel voor. Ook de ZFM maakte gebruik van de kelder van 'Den Berg', maar het ging altijd om beperkte hoeveelheden. Loodsen en schuren waren voor opslag gedurende enkele maanden nog wel geschikt, maar daarna ging de kwaliteit snel achteruit en het was moeilijk om de vorst buiten te houden. Bewaring buiten onder stro, op de manier zoals dat bij aardappelen de gewoonte was, kon eigenlijk alleen bij industriefruit, het ging ten koste van de kwaliteit. Keukenfruit was gemakkelijker te bewaren dan het nog kwetsbaardere tafelfruit. Er werden dan ook steeds veel appels ingevoerd, vooral uit Amerika, die kwalitatief beter waren dan het Nederlandse product.

9. Paard met wagen van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij.

De komst van het koelhuis was een grote vooruitgang. Nadat de koelmachine in de tweede helft van de negentiende eeuw uitgevonden was, duurde het nog enkele tientallen jaren voordat men die ging gebruiken voor het koelen van fruit. Van de kant van de telers was er aanvankelijk nauwelijks belangstelling voor, bij de handel wel. De eerste koelhuizen ontstonden dan ook in de grote steden. Rond 1925 werden de eerste speciale fruitkoelhuizen gebouwd, in de Betuwe.²⁰

In Zeeland ontstonden de eerste koelhuizen in 1935, bij de veilingen in Goes en Kapelle. Het koelhuis in Goes had aanvankelijk een capaciteit van vijfhonderd ton en dat van Kapelle van honderd. Ze moesten al snel vergroot worden. Het fruit werd eerst een etmaal in een voorkoelruimte geplaatst en op een temperatuur van iets boven 0° gebracht. Vervolgens ging het naar de koelkamers. Als het fruit weer uit de koeling werd gehaald dan werd het eerst in de zogenaamde tempereerruimte geplaatst om op te warmen tot de temperatuur van de buitenlucht. Daarmee werd condensvorming voorkomen, zodat het fruit droog bleef.

Het koelen zelf gebeurde met pekel. Die werd door twee koelmachines op een lage temperatuur gebracht en door de pekelpomp vanuit de pekelpakken naar de koelers in de koelkamers geperst. Door een ventilator in iedere kamer werd de koelkamerlucht over de koude koelerbuizen geblazen en vervolgens circuleerde de gekoelde lucht door een systeem van houten luchtkanalen door de koelkamer.

Vanuit de veilingen werd er met nadruk op gewezen dat alleen een goed product de moeite van het koelen waard was. Het fruit kwam hoe dan ook nooit beter uit de koelcel dan het er in ging. Dus het moest precies de goede mate van rijpheid hebben, ziektevrij zijn, onbeschadigd en goed gesorteerd. Alleen op die manier kon het Zeeuwse fruit de concurrentie met het Amerikaanse aan. Ook op dit gebied zouden de Rijkstuinbouwconsulenten een belangrijke, voorlichtende rol gaan spelen.²¹

7.2 Inventaris

De inventaris van de ZFM bestond gedurende vele jaren vooral uit kleine gereedschappen en werktuigen zoals we zien in onderstaande tabel. In de inventaris in tabel 4 komt nog geen paard voor. Van den Bosch wilde er in 1909 een kopen om de grond onder de bomen makkelijker en met minder mensen te kunnen bewerken, maar de commissarissen zagen daar niet veel voordeel in. Het leek hun beter om eerst maar eens een paard te huren, om te zien of het echt een arbeidsbesparing opleverde. Het zou nog tien jaar duren voor het eerste eigen paard op het bedrijf verscheen. Dat bracht met zich mee dat *tengevolge van deze aankoop het nieuwe hoofd "Voedermiddelen" in de rekening opgenomen* [is]. Er werd in 1919 ook meteen een wagen gekocht en niet lang daarna kwam er een tweede paard.

Om het fruittransport gemakkelijker te maken en omdat de buitenpercelen vrij ver buiten Goes lagen, werd in 1924 voor f 1.300,- een Ford vrachtwagen aangeschaft, *omdat de paarden anders van Juni af bezet zijn met het vervoeren van fruit tot de geheele oogst in Goes is aangevoerd*. Heel die tijd konden ze niet gebruikt worden om de grond in de boomgaarden te bewerken.

Sputten gebeurde jarenlang met handkracht. De komst van de motorspuit, in 1931, zorgde er voor dat zowel de kwaliteit van het werk als de capaciteit flink toenam. Om goed te kunnen werken, was de beschikbaarheid van schoon water heel belangrijk. Daarom was de aansluiting op de waterleiding in Kwadendamme en Wolphaartsdijk (perceel Nazareth), in 1935, een grote vooruitgang. Met de komst van de motorspuit kregen de paarden er weer een

taak bij. Tot na de oorlog moesten zij voor trekkracht zorgen om de spuit te verplaatsen. Tegen de tijd dat in 1933 de nieuwe loods in Valckeslot gebouwd werd was er nog een paard aangeschaft en het loodsje bij 'Den Berg' werd verbouwd tot een stal voor drie paarden. Tien jaar later kwam het vierde paard, maar op dat moment waren er ook al plannen voor de aanschaf van een trekker. Die zou er na de Tweede Wereldoorlog al snel komen.

Tabel 4. Inventaris van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij in 1909.

Appelmanden	13	Halve Hl. en Vijfkoppen	2
Kinmanden	40	Kalkemmers	5
Plukzakjes	320	Gieters	3
Dubbele ladders	1	Snoeimessen	3
Boomgaardladders	5	Trappen	2
Handkar op veren	1	Tafels met 5 stoelen	4
Kruiwagens	5	Zagen, hamers enz.	
Bascule met gewichten	4	Kuipen	5
Velmorel boomspuiten	2	Een geweer	1
Snoeibeitels met stok	7	Een fiets	2
Rupsenscharen	1	Een honingpers	1
Lange snoeischaar	6	Bijenkorven	5
Tuinscharen	4	Bijenkast	1
Heggenscharen	6	Slijpsteen	1
Boomborstels	2	Takel en touw	1
Entwaspannen	2	Kisten, grote	27
Blaasbalgen	6	Kisten, kleine	140

Bron: Zeeuws Archief, Archief Bathpolders, inv.nr. 98.

8 Boomvormen en plantsystemen

Voor een groot deel bestond de door de ZFM aangeplante boomgaard uit de traditionele hoogstammen. Onder de 6.978 bomen die in 1906 waren geplant, waren 5.162 hoogstammen (ent op \pm 2 meter), 231 halfstammen (ent op 1,20 - 1,50 meter) en 1585 struikvormbomen, zoals blijkt uit tabel 3. Met de aanplant van bijna 25% van het areaal met struiken kan het bedrijf zeker een voorloper genoemd worden. Het zou nog tot in de jaren twintig duren voor de struikvorm de standaard werd. In het begin van de twintigste eeuw waren er nog veel problemen om goede en teelttechnisch bruikbare struiken te kweken.

Toch bleef ook na de komst van goede struikvormrassen het aantal hoogstammen van de ZFM nog jarenlang heel groot. Op zich begrijpelijk: het duurde ongeveer tien jaar voor ze op volle productie kwamen en ze hadden een levensduur van zeker vijftig jaar. Daarnaast werden ze lange tijd als zeer geschikt beschouwd om te exploiteren in combinatie met de teelt van bessen.

Al in 1892 groeiden er in Wemeldinge kruisbessen, het waren zogenaamde Engelse Witte, die door een ondernemende teler uit Engeland waren geïmporteerd. Het was vanaf het begin de bedoeling om de onrijpe bessen naar Engeland te exporteren voor de jamfabrieken. Dat idee sloeg aan in Zeeland. Fruittelers zagen er een goede manier in om de grond productief te maken in combinatie met hoogstambomen. De ligging van Zeeland, zonder veel nachtvorst en met goede vervoersmogelijkheden naar Engeland maakte dit extra aantrekkelijk. Als schaduwminnende struik was de kruisbes bij uitstek geschikt voor onder- en tussenbeplanting. Naast de kruisbes was er in Zeeland rond 1900 ook de opkomst van de onderbeplanting met rode en, vooral, zwarte bessen.

Dat deze intensieve teelt in vergelijking met andere fruitgebieden vooral een Zeeuwse aangelegenheid was zien we in tabel 5.

Tabel 5. Percentage met bessen onderbeplante boomgaard, in 1904 en 1912, in drie provincies.

	1904	1912
Limburg	0,5	0,8
Gelderland	2	5
Zeeland	15	33

Bron: W.J. Sangers, De ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw (tot het jaar 1930), Zwolle, pag. 227-232 en J. Bieleman, Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500 - 1950, pag. 284.

De 33% in 1912 kwam overeen met 572 van de 1.718 hectare zeeuwse boomgaard. De hoogstamboomgaarden van de ZFM waren in het begin zo goed als volledig onderbeplant. Per hectare stonden ongeveer honderd fruitbomen en vierduizend bessenstruiken.

Het was de gewoonte om de hoogstammen in driehoeksverband te planten op afstanden van tien tot twaalf meter. Toen de struikvorm terrein won werd de plantafstand kleiner. Vaak werden de struiken geplant in combinatie met halfstammen. Die stonden op een afstand van tien meter, met de struiken op vijf meter daar tussenin en verder weer zoveel mogelijk bessen. Vanaf de jaren twintig werden veel boomgaarden aangeplant met alleen struikvorm. Die stonden op een afstand van vijf meter. In sommige gevallen nog steeds met bessen tussen de rijen. Tegen die tijd waren het niet meer alleen peren- en appelstruikbomen. Ook pruimen en kersen werden steeds vaker op die manier geteeld.

In de aantekeningen van Ko de Winter, die in 1934/1935 deelnam aan het tweede leerjaar van de algemene tuinbouw cursus in Kwadendamme, kunnen we lezen welke manier van planten in die tijd geadviseerd werd. Het was het beste om eerst een kaartje van het terrein te maken om zo eenvoudig het aantal bomen uit te kunnen rekenen. Het planten zelf kon op drie manieren: 1. vierkantbeplanting, 2. verbandbeplanting is gelijkbeenige driehoek, 3. verbandbeplanting is gelijkzijdige driehoek. Meestal wordt aan een verbandbeplanting de voorkeur [ge]geven. De wortelgestellen zullen dan in de toekomst elkander minder hinderen aangezien minder gauw elkander zullen ontmoeten. Wanneer we met het uitzetten beginnen bepalen we al eerst de plaats waar de eerste rij boomen komen te staan, vervolgens zetten we een loodlijn uit de eerste boomen en bepalen we daarop de afstanden voor de volgende rijen. Voor het bepalen van die loodlijn heeft men een zuiver rechthoek noodig = (90°) of men gebruikt

daarvoor een driehoekspiegel of *Eguere* [equerre]. De plaatsen waar de boomen komen te staan geeft men aan door stokjes liefst stonkingstokken [tonkin/bamboestokken]. Na het uit zetten overtuigen we ons of alle stokken voldoende op lijn staan.²²

Met de kleinere bomen was een aloude vijand van de Zeeuwse fruitteelt beter buiten de boomgaard te houden: de wind. Om schade aan het fruit zoveel mogelijk te beperken, werden rondom de percelen windsingels geplaatst. Aan de west- en zuidkant, waar de meeste wind vandaan kwam, aanvankelijk vaak Italiaanse populieren, hoge slanke bomen. Aan de noord- en oostkant meestal elzen. Die konden bij de kleinere bomen rondom gebruikt worden. Ook vroege pruimen, de Engelse krozen, werden wel als windschut geplant. Zelfs peren was een mogelijkheid: *Een zeer goede beschutting wordt verkregen door Italiaansche populier op 1 Meter afstand te kweken en daar tusschen een of 2 elzen, later kan de Italiaansche populier zoo noodig verwijderd worden. Hoewel boven beschreven beschutting zeer goed als windkeering voldoet wordt ze soms niet geplant om reden de italiaansche populier te veel rooft, alleen voor groote aanplantingen is zoo een beschutting wel aan te bevelen enkel es of doorn als mede vroegdragende peersoorten beantwoorden beter aan het doel en zijn in de meeste gevallen afdoende.*²³

10. *Equerre* of hoekspiegel. Bij de aanleg van een boomgaard werd die in de periode 1900 tot ongeveer 1960 gebruikt om de bomen netjes gericht en haaks te planten. Eerst een as van de equerre instellen op de basislijn. Daarna kan hiermee met het vizier een lijn haaks hierop of onder een hoek van 45° worden uitgezet.

In de jaren dertig verdween de onderbeplanting voor een groot deel. De teelt van bessen bracht weinig op en veel fruittelers gingen zich helemaal toeleggen op hardfruit. Voor de kwaliteit had dat veel voordelen. De onderteelt was altijd een belemmering geweest voor de verzorging van bovenbeplanting. Na het verdwijnen van de onderbeplanting werd de grond tussen de bomen de eerste jaren meestal benut voor de teelt van hakvruchten.

Na 1930 was lange tijd het zogenaamde wijker- en blijversysteem populair. Daarbij werden de 'blijvers', de bomen die lange tijd bleven staan, op een afstand van zeven meter geplant. Daartussen stonden de 'wijkers', bomen die na een beperkt aantal jaren gerooid werden. Dit systeem gaf met de struiken, die in die tijd toch nog uitgroeiden tot forse bomen, de beste benutting van de dure grond: *aangezien de wijkers slechts 'n beperkt aantal jaaren in de aanplant voorkomen, moet men als eisch stellen dat de daarvoor bestemde soorten vroeg vruchtbaar zijn en zeker geen sterke groei vertoonen ... De blijvers daar en tegen moeten de eerste jaren flink groeien en kunnen nadat ze zeker groote bereikt hebben eveneens vruchten geven ... bij appels kan men met succes het wijken systeem toepassen b.v. goudreinetten als blijvers en madeleine [Yellow Transparent] als wijker. Peren en pruimen komen voor dit*

*stelsel minder in aanmerking aangezien deze vruchtsoorten van nature stijl opgroeien en daardoor op kleinere afstand geplant worden. Toch komt het wel voor dat bij een pruimenaanplant b.v. reine victoria met wassinton of Jefferson gecombineert wordt. De reine victoria is in dit verband de wijker.*²⁴

Ná de Tweede Wereldoorlog slaagde men er beter in om fruitbomen te kweken die niet meer zo onstuimig groeiden. Dat gebeurde door het enten van de gewenste hoogproductieve variëteiten op zogenaamde zwakke onderstammen. Daarmee werd het mogelijk om de bomen in rijen dicht bij elkaar te planten zoals we dat nu nog zien.²⁵ De struik was tegen die tijd een zogenaamde 'spil' geworden, waarbij aan een kleine stam een beperkt aantal zijtakken groeien. Aantallen van 3.000 á 4.000 appelbomen of 2.000 peren per hectare werden meer regel dan uitzondering.²⁶

9 Voorlichting, onderwijs en onderzoek

Bij alle ontwikkelingen op het gebied van onderwijs en onderzoek speelden de Rijkstuinbouwconsulenten een zeer belangrijke rol. De taak van de Rijkstuinbouwleraar (de naam tot 1920)-consulent was in hoofdzaak drieledig: voorlichting, onderzoek en onderwijs. Vanaf het begin van de dienst in 1901 tot 1938, werd deze taak vrijwel alleen door de Rijkstuinbouwconsulent uitgeoefend. Voor de uitoefening van zijn taak maakte hij in die periode gebruik van tuinbouwonderwijzers en tuinbouwvakonderwijzers. Naast de activiteiten van laatstgenoemden op het gebied van het tuinbouwonderwijs waren zij ook actief op het gebied van voorlichting en onderzoek. In dit verband fungeerden zij als inlichtingsbron t.a.v. hun directe omgeving voor de Rijkstuinbouwconsulent. Zij legden proefveldjes aan voor demonstratiedoeleinden, waren werkzaam in plaatselijke tuinbouwverenigingen en verenigingen van oud-leerlingen van tuinbouwcursussen en gaven adviezen aan tuinders. Door deze werkwijze was er een nauw verband tussen de deeltaken voorlichting, onderzoek en onderwijs.

Zijn taak als voorlichter vervulde de consulent door mondelinge en schriftelijke adviezen, zittingen, artikelen in tijdschriften en dagbladen, gedrukte uniforme adviezen, lezingen, excursies, demonstraties en dergelijke.

Er werden proefvelden aangelegd bij particuliere tuinders, door de dienst óf door verenigingen met subsidie van het rijk. Daarnaast werden proeftuinen aangelegd. Deze werden geëxploiteerd door een vereniging of door een stichting, waarin organisaties op het gebied van de tuinbouw vertegenwoordigd waren. De Rijkslandbouwconsulent was directeur van de proeftuinen. De exploitatietekorten werden jaarlijks door het Rijk gesubsidieerd.

De belangrijkste proeftuin voor Zeeland is steeds 'Zeelands Proeftuin' te Wilhelminadorp geweest (er waren ook proeftuinen in onder andere Haamstede, Oostburg en Philippijn). Deze proeftuin is in 1902 opgericht door enkele vooruitstrevende fruittelers in samenwerking met de Maatschap de Wilhelminapolder. Begonnen met een oppervlakte van 85 are, was dat in 1935 al uitgegroeid tot bijna vijf hectare. In het begin richtte de Proeftuin zich vooral op het demonstreren van nieuwe technieken en rassen. Later kwam de nadruk op onderzoek te liggen. Zo werd in 1925 door de consulent in samenwerking met prof. A. W. Sprenger begonnen met een belangrijk onderzoek betreffende appel- en later ook pruimonderstammen. De onderzoeken hebben zich daarna geleidelijk uitgebreid. In 1954 is deze proeftuin het landelijk Proefstation voor de Fruitteelt in de volle grond geworden.

11. Boomgaard met hoogstamappelbomen, waarin een onderbeplanting van struikvormappelbomen en bessenstruiken aangebracht is. Afstand hoogstam tien meter, afstand struikvorm vijf meter en afstand bessen 2,5 meter. De grond tussen de bomen en struiken werd meestal zwart (onbegroeid) gehouden. Daardoor werd het vocht beter vastgehouden dan wanneer er gras stond, maar het bracht wel veel werk met zich mee door het bewerken van de grond met de hak of, in de winter, door te spitten.

De bevordering van het tuinbouwonderwijs in het algemeen uitte zich door het stimuleren van de oprichting van tuinbouw cursussen en lagere tuinbouwscholen op die plaatsen waar de ontwikkeling van de tuinbouw dit gewenst maakte. De cursussen kwamen tot stand op voorstel van de tuinbouw(vak)onderwijzer in samenwerking met de organisaties.

Van veel belang voor het functioneren van de dienst in verband met de samenhang voorlichting-onderzoek-onderwijs en in het bijzonder voor het functioneren van het onderwijs, was het verkrijgen van theoretisch geschoolde leerkrachten. Regelmatig werden cursussen gehouden voor de opleiding van leerkrachten waarover de consulent de leiding had. Zo waren er in 1935 in Zeeland ruim veertig onderwijzers met akte tuinbouwkunde en tuinbouwvakonderwijzers. Er was toen slechts één lagere tuinbouwschool, in Haamstede, maar er werden op veel plaatsen cursussen gegeven. Jaarlijks namen ongeveer vierhonderd leerlingen deel aan de algemene en speciale tuinbouw cursussen.²⁷

10 Bemesting

Vanaf de oprichting van de ZFM werd er naar gestreefd om een zo hoog mogelijke opbrengst te behalen. In tegenstelling tot de oude extensieve manier van fruitteelt werd hier veel aandacht aan de aanplant besteed. Zo werden de bomen en struiken ieder jaar gesnoeid.

De ZFM experimenteerde al vanaf 1902 met het gebruik van kunstmest, zo schreef Van den Bosch in 1908: *Genomen proeven hebben uitgemaakt dat eene bemesting van 500 KG. superphosphaat en 300 KG. Chili per HA. voor kruisbessen uitstekende resultaten geeft. Voor zwarte bessen werd dezelfde bemesting of alleen Chili gebruikt; de ondervinding heeft echter geleerd, dat Chilisalpeter eerder eene slechte dan goede werking heeft. De struik wordt te veel opgejaagd en laat de vrucht vallen (niet te veel). Een kalibemesting op kruisbessen had geen merkbaar gevolg. In den winter van 1904 ontvingen alle perceelen, behalve Nesse [sic], eene volledige kalibemesting van ± 5000 KG. per HA. Het resultaat was uitstekend. Toch is het onmogelijk gebleken bij eene dergelijke intensieve cultuur alleen met kunstmest te volstaan en zal men in 't vervolg weder tot stalmestbemesting overgaan.*²⁸ Op advies van Rijkstuinbouwleraren kregen enkele percelen ook een bemesting met kalk.

In 1916 was het advies voor een boomgaard in volle productie:

600 kilo Patentkali 26% per HA,

400 kilo Superphosphaat 14% per HA (op lichte grond Thomasslakkenmeel),

200 kilo Zwavelzure Amoniak 20% per HA.

Kali en Super in december/januari te strooien, zwavelzure ammoniak in januari/februari.

En een evenwichtige bemesting was noodzakelijk, zo leerde de 'Wet van het Minimum' rond 1900 al:

Ik hoor daar van een Minimumwet,

Wat zou dat toch wel wezen?

Wel, dat weet ik, zei Steven-boer,

Daar heb ik van gelezen.

Als in den grond één stof ontbreekt,

In meerd're of mind're mate,

Dan kan geen overvloed, hoe groot,

Van d'and're drie ook baten.

De stof, die in het minimum is,

Zal steeds den oogst bepalen,

Zij geeft het deel aan, dat de plant,

Uit elke stof kan halen.

Dit is een Wet van groot gewicht,

Die ieder moet onthouën,

Wie haar vergeet, eenzijdig mest,

*Dien zal het wis berouwen!*²⁹

Vooraf D.J. van der Have drong steeds op een flinke bemesting aan, zowel met stalmest als met kunstmest, onder andere op de jaarvergadering in 1911. Van den Bosch vond dat het met de kunstmest wel wat minder kon, juist omdat zoveel stalmest gebruikt werd, *waarop zich een interessant gesprek over natuur- en kunstmest ontwikkelde, tusschen den Directeur en den deskundigen heer van der Have, hetwelk door de gasten, welke de leeken in gedachten zien*

ontwikkelen, een bedwelmenden invloed had, want de winst- en verliesrekening werd zonder verdere opmerkingen goedgekeurd.

11 Bestuiving

Ook aan de bestuiving van de fruitbomen werd gedacht. Een proef om met bijen de bestuiving te verbeteren beviel zo goed, dat al snel eigen bijenvolken werden aangeschaft. Dat leverde niet alleen een goede bestuiving op, maar in 1903 ook al zestig kilo honing.

De wetenschappelijke onderbouwing van het belang van bijen bij de bestuiving kwam pas veel later. Sommige vooruitstrevende fruittelers dachten kort na 1900 dat een uniforme beplanting van een perceel met slechts één variëteit veel voordeel en gemak op zou leveren bij de verzorging van het fruit. Dit leverde wel prachtige, overweldigend bloeiende boomgaarden op, maar heel weinig fruit. Het duurde tot 1915 voordat ontdekt werd dat het probleem bij de bestuiving lag. Bevruchting lukte niet omdat er sprake was van zelfbestuiving, om vruchten te krijgen was vaak kruisbestuiving vereist. (Zelfbestuiving is eigenlijk bestuiving binnen één plant. Omdat bij fruit alle bomen van een ras erfelijk gelijk zijn, is bestuiving door een naburige boom van hetzelfde ras in feite ook zelfbestuiving.) Er was dus een gemengde aanplant nodig van elkaar bestuivende rassen voor een goede vruchtzetting.³⁰

Rond die tijd werd ook overtuigend het nut aangetoond van bijen, hommels, zweefvliegen etc. voor een goede bestuiving. Alle bloembezoekende insecten kunnen bijdragen aan bestuiving. De effectiviteit hangt in sterke mate af van de mate waarin de insecten aanwezig zijn, hun activiteit en hun beharing (voor het transport van stuifmeel). Omdat honingbijen als een volk overwinteren zijn ze in het voorjaar al massaal aanwezig. Bijen zijn bloemvast, ze bevliegen

12. Bijenstal in de Zimmermanpolder.

tijdens een uitvlucht één bepaalde soort bloemen, bijvoorbeeld appels. Ze gaan niet, zoals hommels, van appel naar paardebloem en omgekeerd. Bijen zijn ook plaatsvast, iedere dag bezoeken ze bloemen op ongeveer dezelfde plaats. Pas als die bloemen geen nectar of stuifmeel meer leveren gaan ze naar een andere plaats. Door de bijendans kunnen bijen met elkaar communiceren, waardoor bijenvolken kennis hebben welke bloemen het meeste opleveren.

Met windbestuiving alleen wordt niet altijd voldoende resultaat bereikt. Ook de populatie van andere bestuivers, zoals solitaire wilde bijen, zweefvliegen en hommels is zelden groot genoeg om de massa bloemen in een bloeiende boomgaard te bezoeken. Bovendien zijn deze populaties van jaar tot jaar heel wisselend van grootte. Door honingbijen te gebruiken is er meer zekerheid voor voldoende bestuiving en daardoor meer en betere vruchtzetting.³¹

Ook een driejarig onderzoek dat begin jaren veertig in Denemarken werd uitgevoerd, toonde het belang van bijen aan. Omdat de fruitteelt in Denemarken grote overeenkomsten vertoonde met de Nederlandse situatie, waren de resultaten van het onderzoek ook hier bruikbaar. In de onderzochte boomgaarden bleek dat onder iedere honderd bloembezoekers waren: 48 honingbijen, 25 wilde bijen, twaalf zweefvliegen, vier hommels en tien andere vliegen. Ongeveer drie bijenvolken per hectare zou voldoende moeten zijn om voor een goede bestuiving te zorgen.

Maar minstens zo belangrijk dan de bestuiving is de bevruchting. En die hangt nauw samen met de bloeitijd van de soorten die elkaars stuifmeel door de bezoekende insecten moeten ontvangen en de manier waarop die soorten over de boomgaard zijn verdeeld.³²

13. Bespuiting van de boomgaard met een door het paard getrokken motorspuit op hoeve 'Spoorzicht' in Kloetinge. De boomgaard was eigendom van J.M. van der Schalk. De motorspuit was een grote vooruitgang vergeleken met de vroegere vatspuit die met de hand bediend werd. De hogere druk zorgde ervoor dat de hoge bomen effectiever bespoten werden. (Zie ook afbeelding 34.)

12 Bestrijding van ziekten en plagen

De ziektebestrijding ging bij de start van de ZFM nog moeizaam. Er waren wel wat mogelijkheden (bijvoorbeeld de bestrijding van appelschurft, *Fusicladium*, met Bouillie Bordelaise of Bordeauxse pap, een mengsel van kopervitriool en gebluste kalk), maar erg effectief waren die meestal niet. In Nisse-Stelle was de ziektedruk bij de peren zo hoog dat een groot aantal peren werd vervangen door pruimen.

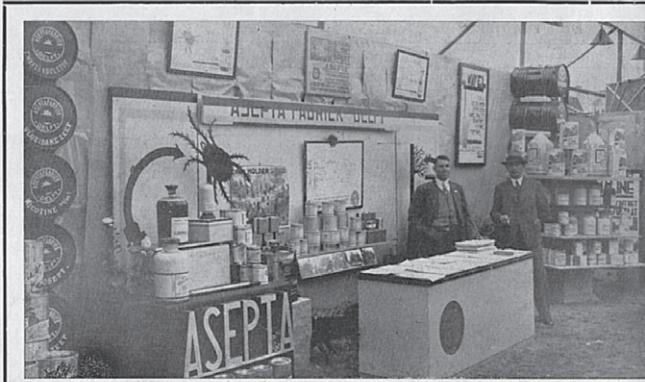
Ook bloedluis was soms een groot probleem en de meest effectieve vorm van bestrijding bleek (in 1919) de biologische te zijn, want *de Directeur zegt dat hij vele middelen tegen de bloedluis aangewend heeft, doch dat geene daarvan vernietiging tengevolge heeft gehad, maar dat tengevolge der aanwending de bladeren beschadigd worden. Het beste middel ter bestrijding is het lieve heers beestje*. In de tweede helft van de jaren dertig zou ook de Rijkstuinbouwconsulent biologische bestrijding van bloedluis aanbevelen, maar dan door sluipwespen.

Aan ziektebestrijding werd de eerste decennia een relatief klein bedrag uitgegeven. Pas vanaf de jaren dertig kwamen er betere middelen op de markt en liepen de kosten snel op. Zie grafiek 1.

Zo kwam in 1935 het Derrispoeder op de markt. Deze fijngemalen plantenwortel (van de Zuidoost Aziatische plant *Derris elliptica*) werd gespoten of verstoven als insectenbestrijder. Kort na de oorlog kreeg men de beschikking over twee belangrijke middelen tegen insecten: DDT (1946) en Parathion (1949).³³

Insecten, zoals rupsen, werden soms handmatig bestreden: de nesten werden verzameld en verbrand. Ze konden veel schade aanrichten als ze hun gang konden gaan. Bij de ZFM viel het als regel mee, maar op andere plaatsen werden *boomgaarden erdoor geteisterd*. Ook de larve van de prachtkever was een lastig beestje, ze was de doodsoorzaak van menige perenboom. De larven vreten gangen tussen de bast en het hout. Daardoor valt de bast eraf en gaan de bomen dood. Soms was niet te achterhalen waarom bomen dood gingen. In 1904 gingen alle Rode Paradijsappelbomen dood. Men hield het er maar op dat het Nederlandse klimaat en de bodem niet geschikt waren voor die soort.

De oudere zwarte bessen hadden veel te lijden van de ziekte *rondknop*, overgebracht door mijten. De eieren, larven en volwassen mijten zitten tussen de knopschubben. Door de

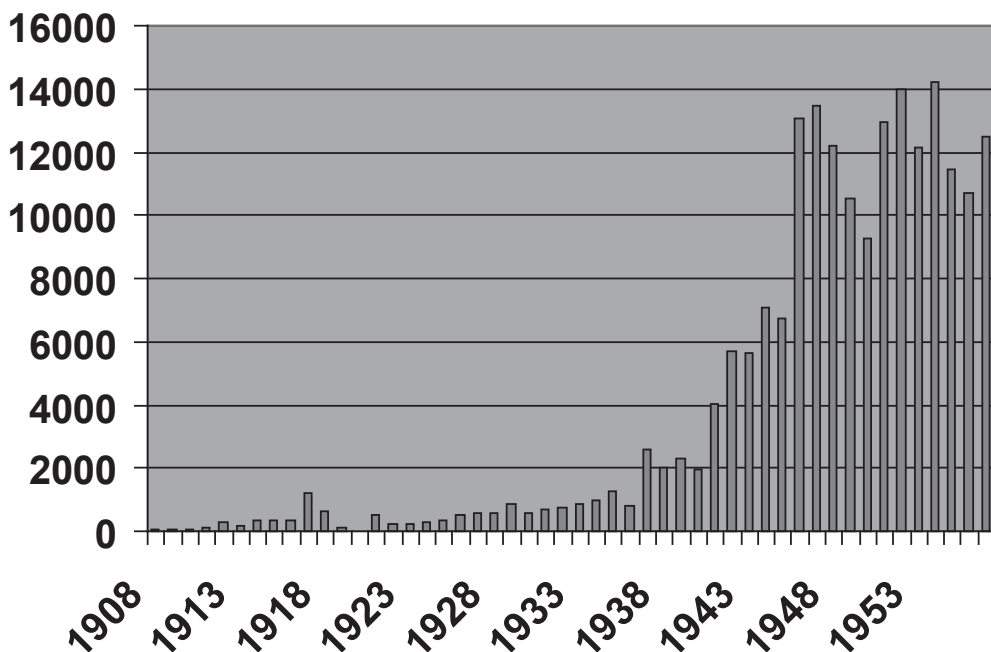
Attentie voor
Nederlandsche
ASEPTA PRODUCTEN!!!
Vruchtboomcarbolineum „Aseptia”
Geel Mineramuls,
tegen bloedluis en spint
Carmimuls,
de ideale spintcarbolineum
Plumbosept (vloeibaar loodarsenaat)
Uitvloeier Aseptine.
Uitgebreide collectie
Sproeiwerktuigen.
Aseptafabrik - Delft
Tel. 532 (2 lijnen).

14. Reclame voor bestrijdingsmiddelen van de Aseptafabrik te Delft, 1935.

besmetting zwellen de knoppen in het najaar of de winter op en lopen ze in het voorjaar niet of slecht uit. *Alle middelen ter bestrijding zijn, wanneer de ziekte zich sterk vertoont, zonder gevolg, Vroeger lieten wij dergelijke perceelen zorgvuldig afzoeken en verbranden de aangetaste knoppen. Resultaat ... nihil. Het daaropvolgende jaar zaten de struiken nog voller, moest Van den Bosch in 1908 tot zijn spijt constateren. Het eenige middel ter bestrijding is o.i., wanneer de aantasting te sterk wordt, de struiken rooien en vervangen door kruisbessen.* Die werden dan weer geplaagd door de bastaardrups, maar die was goed te bestrijden met de inzet van *Amerikaansch rupsenpoeder*. Dat poeder hielp niet tegen een andere bedreiging: de *bessenspanrups* en ook niet tegen de *Lapsnuittor*. In beide gevallen was vangen en vernietigen de enige oplossing.³⁴

Een groot probleem was de Amerikaanse meeldauw in de kruisbessen. In sommige jaren trad die al in een vroeg stadium op en dan was het effect op de opbrengst groot. Niet alleen wat betreft de kilo-opbrengst, maar ook de kwaliteit had er ernstig onder te lijden. Om de ziekte te bestrijden werd wel eens gespoten met carbolineum. Soms werkte dat wel enigszins, maar een afdoende bestrijding gaf het niet. Daarom besloot de ZFM in 1913 financiële steun te geven aan de Nederlandse Tuinbouwraad die een commissie had samengesteld die op zoek ging naar een goed bestrijdingsmiddel. Veel zou dat niet opleveren, de ziekte bleef nog lang een grote schadepost en is nu nog steeds moeilijk te bestrijden.

Grafiek 1. Totale kosten van ziektebestrijding, in guldens, van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij in de periode 1908-1957.

Bron: Zeeuws Archief, Archief Batholders, inv.nrs. 11 en 101-103. Jaarverslagen Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij.

13 De Eerste Wereldoorlog

Toen in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak zag het er even slecht uit: de handel in fruit viel door alle onzekerheid compleet stil. Later in het jaar kwam de handel weer op gang en zorgden hoge prijzen voor een goed resultaat. Dat bleef zo tot het einde van de oorlog en ook daarna was er een reeks goede jaren. Die winstgevende periode duurde ongeveer tot het uitbreken van de Crisis, aan het eind van de jaren twintig.

Op de bedrijfsvoering hadden de oorlogsomstandigheden ook hun invloed. De lonen stegen sterk in die jaren, een trend die zich na de oorlog nog een tijdje door zou zetten. Tussen 1913 en 1921 was er bijna een verdrievoudiging van de totale loonkosten. Een ander probleem was dat kunstmest een aantal jaren vrijwel niet te krijgen was omdat de invoer stil lag.

In de oorlogsjaren kwam een (voorlopig) einde aan de teelt van zwarte bessen. Het ging al een tijdje niet goed, want *jaarlijks vermindert de opbrengst der zwarte bessen. De prijs van deze vruchtsoort blijft vrij constant, maar in verhouding tot andere bessesoorten is de financiële opbrengst zoodanig dat wij besloten hebben deze cultuur sterk in te krimpen en zoo nodig geheel op te heffen.* De rode bessen leverden in die periode wel veel geld op. De opbrengst daarvan steeg van f 3.044,- in 1915 naar f 5.012,- in 1918, terwijl de opbrengst van de zwarte bessen in die jaren daalde van f 6.314,- naar f 2.575,-. Ná 1921 zouden toch weer wat zwarte bessen worden aangeplant, maar het bleef een weinig interessant product.

Eind 1917 werden enkele boomgaarden van de ZFM getroffen door het oorlogsgeweld. Bij een aanval, *welke een vlieger van vreemde nationaliteit in den avond van 22 December op neutraal gebied deed, kwamen ook twee projectielen in ons perceel Valckeslot terecht, welke daar aan onze vruchtbomen schade aanrichtten. Wij hebben deze schade doen opmaken en ingediend ter plaatse waar zulks behoort en hopen dat deze vergoed zal worden.*

Maar helaas, zo bleek een jaar later: *onze hoop, dat de aangerichte schade, ten gevolge van den vliegeraanval op Goes in December 1917, zou vergoed worden, is niet verwezenlijkt. De zaak schijnt in den oud-Hollandschen doofpot te zijn gestopt.*

Daar vergistte Van den Bosch zich echter in: de zaak verdween niet in de doofpot. Het bombardement waarvan hier sprake is betrof een vergissing van een Britse piloot die zeven bommen op Goes liet vallen. Het was niet de eerste keer dat een dergelijk incident plaatsvond, in Zierikzee, Renesse, Scharendijke, Axel, Sluis, Cadzand en Sas van Gent was zo iets al eerder gebeurd.

In Goes kwam één persoon om het leven, drogist J. Visser. Verder was er vooral materiële schade, die werd getaxeerd op bijna f 12.000,-. Lange tijd ontkende de Britse regering dat zij aansprakelijk was voor de gevolgen van het bombardement. Aan de hand van de gevonden fragmenten van de bommen was echter zonder meer duidelijk dat ze van Engelse makelij waren. Pas in juni 1920 erkende de Britse regering uiteindelijk de aansprakelijkheid, nadat ze tot de conclusie was gekomen *dat Britsche luchtstrijdkrachten daaraan niet vreemd waren geweest.* Naast de materiële schade betaalden ze vervolgens een schadevergoeding van f 30.000,- aan de familie van het dodelijke slachtoffer. Een ander slachtoffer (gewond) kreeg een bedrag van f 1.200,-. Noch op de taxatielijst noch op de uitkeringslijst komt de naam van de ZFM of directeur Van den Bosch voor. Kennelijk bestond er geen recht op vergoeding of is de schade uiteindelijk toch niet aangemeld.³⁵

Door de goede resultaten die de ZFM in de oorlogsjaren behaalde was een behoorlijke vraag naar aandelen van de maatschappij ontstaan. Zoals gezegd waren bij de oprichting 75 van de in totaal honderd aandelen van f 1.000,- geplaatst. De hiervoor genoemde poging, in 1906, om de rest van de aandelen te plaatsen mislukte. De toestand op de financiële markten was niet best en het was al bekend dat 1906 voor de ZFM een slecht jaar zou worden omdat er in de boomgaarden dat voorjaar veel vorstschade was. Zo ging in één nacht, van 30 april op 1 mei, de bessen oogst vrijwel helemaal verloren.

Het jaar daarop, 1907, konden toch nog drie aandelen uitgegeven worden. De resterende 22 stukken hield men voorlopig vast, maar ze zouden volgens de oprichtingsakte in ieder geval voor 1 januari 1918 uitgegeven moeten zijn. Haast was niet nodig, want er was voldoende geld in kas.

In het voorjaar van 1916 lukte de uitgifte van de laatste aandelen wel. Eerst werden er twee onderhands verkocht. Daarna kon op de resterende twintig stukken worden ingeschreven waarbij vier bestaande aandelen recht gaven op één nieuw. De uitgiftekoers was 125%.

Van het geld werd f 14.000,- gebruikt om een hypotheek van J.J. van Hangest baron d'Ivoy, uit Leeuwarden, af te lossen. Deze hypotheek was verleend voor de aankoop van hoeve 'Den Berg', in 1905. De rest van het geld werd in kas gehouden.

14 De Coöperatieve Zeeuwsche Fruitverwerkingsfabriek en Verzendvereniging (CZFV)

14.1 De verwerking van fruit

Een groot deel van de bessen van de ZFM (en ook van andere telers) werd verwerkt tot jam. Ook een deel van het hard fruit werd in de fabriek verwerkt (tot stroop). De verkoop gebeurde niet rechtstreeks aan de fabrieken, maar via tussenhandelaren. Veel fruitkwekers waren ontevreden over deze gang van zaken. Zij zagen liever dat de marge die in de zakken van de tussenhandel verdween bij de kwekers terecht kwam. Dat kon door zelf een fabriek op te richten. Ze wilden dat doen door samen te werken in een coöperatie *met het doel onafhankelijk te zijn van de bestaande Vereniging van Fruitverwerkers in Nederland. Wij betwijfelen niet of dat doel zal bereikt worden, en hebben wij vooruitzicht door fabrieksmatige verwerking van onze producten en zooveel mogelijk uitschakeling van den tusschenhandel in 't vervolg de hoogst mogelijke prijs voor onze producten te bereiken.*

De tussenhandel had namelijk een samenwerkingsverband opgezet dat de fruitkwekers naar hun mening in een zeer nadelige positie bracht. De telers vreesden dat ze na de oorlog, als de wegens de oorlogsomstandigheden ingevoerde stabiliserende prijsmaatregelen weer werden afgeschaft, ze geheel *overgeleverd zijn aan de willekeur van dezen trust.*

Op een buitengewone ZFM-aandeelhoudersvergadering *met verschillende voorbeelden ten opzichte van producten waarvoor geen prijs was vastgesteld tijdens de oorlog en waar uit reeds nu deze samenwerking van handelaren ten nadeele van de producent gebleken was, werd dit aangetoond.*

Het was in eerste instantie de bedoeling om alleen een fabriek voor de verwerking van zacht fruit op te zetten. Maar als alleen het zacht fruit aan de coöperatie werd geleverd en het hard fruit vrij werd verkocht, dan bleef het op te richten bedrijf te klein en zou het zeker niet kunnen overleven. Daarom moest er een leveringsplicht komen voor de deelnemers. Het hard

15. Appels plukken met de plukschort in de boomgaarden van de ZFM in Valckeslot. Om tot bovenin de hoogstambomen te kunnen plukken waren lange ladders nodig. Dat maakte het plukken tot een zwaar werk dat veel tijd kostte.

fruit dat niet voor verwerking bestemd was zou dan door een verzendvereniging verkocht worden, met uitschakeling van de veiling, *iets dat op een volbloed veilingman werkt als een rode lap op een stier in de Spaanse stierengevechten*, zoals aandeelhouder J.M. van Bommel van Vloten opmerkte.³⁶ Het doel was ook hier om de marge die verdween aan veilingkosten en tussenhandel in de zak van de fruitteler terecht te laten komen.

De leveringsplicht bleek voor veel telers een stap te ver. Sommigen wilden wel een deel van hun fruit laten verwerken en de rest laten veilen. Veel grote Zuid-Bevelandse telers overwogen in ieder geval wel om lid te worden van de op te richten Coöperatieve Zeeuwse Fruitverwerkingsfabriek en Verzendvereniging.

Een commissie met Jac. Welleman als voorzitter en Van Bommel van Vloten als secretaris werd belast met de oprichting.

Tijdens een vergadering in de sociëteit Van Ongenukten Vrij, in Goes, op 30 september 1918 hadden de initiatiefnemers de plannen toegelicht en ook eind januari 1919 was er een bijeenkomst. Deze keer betrof het een vergadering *der vereenigde fruitkweekers* in Heinkenszand. Die waren niet allemaal op een van de beide vergaderingen geweest, zo blijkt uit een ingezonden brief in de Goessche Courant, geschreven door een anonieme *grootteeler en tevens kleinhandelaar*. Hij verzette zich fel tegen wat hij noemde het zwart maken van exporteurs en fabrikanten wegens vermeende trustvorming, die men daardoor *in hun goeden*

naam aanrandt. Vrijhandel en afzet via de veiling aan de oude vertrouwde handelaren was zijn devies.

De brief viel bijzonder slecht bij Walter van den Bosch, beoogd bestuurslid van de CZFV. Nog diezelfde dag, 4 februari, schreef hij een reactie. Hij vond het om te beginnen van weinig moed getuigen om een anonieme brief te schrijven. Verder waren belangstellenden - voor- en tegenstanders - per advertentie opgeroepen om naar de vergadering van 30 september te komen, maar *natuurlijk zijt gij daar niet verschenen, anders was het onmogelijk geweest dat ge een dergelijk nonsensstuk in de couranten had geplaatst ... Wanneer ge nog eens schrijfstuipjes krijgt, stel u dan eerst eens op de hoogte van het onderwerp waarover u wenscht te schrijven en handel niet als den man die de klok heeft hooren luiden, maar niet weet waar de klepel hangt.*³⁷

14.2 Deelname door de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij

Onder de aandeelhouders van de ZFM was verdeeldheid over de wenselijkheid van deelname in de coöperatie. Daarbij speelde mee dat sommigen van hen aandelen hadden in de Goese appelstroopfabriek.

Vooraf Johannes Pilaar had er weinig mee op. Het leek hem erg onwaarschijnlijk dat er na de oorlog geen concurrentie meer zou zijn *en het zwarte beeld van een conclave der handelaren ziet hij niet.*

Het zou dan weer mogelijk zijn om, zoals vroeger, zaken te doen met de vertrouwde handelaren. Van veilingen moest Pilaar al helemaal niets hebben en hij dacht dat die weer zouden verdwijnen. Hij was niet de enige die daar op hoopte, want *van de veilingen wil de Heer W.K.F. Lenshoek niet hooren; zij passen zich niet aan aan de tijd en er is een schandelijke wijze van verpakken.*

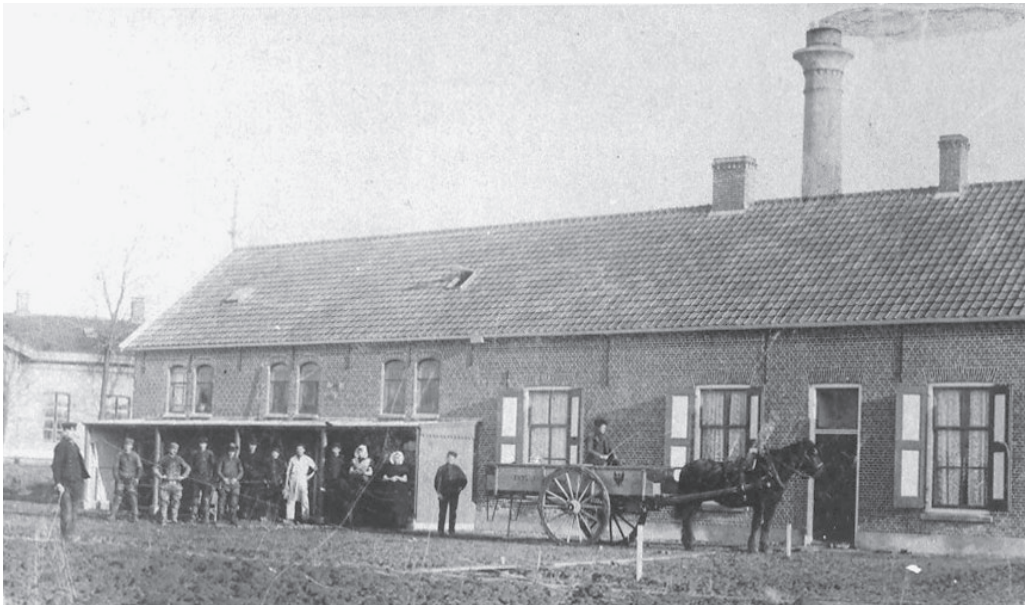
Op het eind van een ZFM-vergadering van 25 oktober 1918 werd gestemd over het voorstel om deel te nemen in de CZFV met f 250,- per aandeel, waarbij voor iedere hectare fruit een aandeel genomen moest worden. Dat voorstel werd door de aanwezige aandeelhouders met algemene stemmen (32) aangenomen. Echter zonder de stem van Pilaar: die ging voor de stemming weg.

Op 19 februari 1919 werd ten kantore van diezelfde Joh. Pilaar de CZFV opgericht, met Van den Bosch, Lenshoek, Abraham Arnoldi (heide-ontginner uit Goes) en Van Bommel van Vloten als bestuursleden. Jan Goozen jr. uit Rotterdam werd directeur.

Voor de vestiging van de fabriek waren verschillende mogelijkheden bekeken. Als eerste de overname van de bestaande appelstroopfabriek in Goes. Dat bleek financieel onhaalbaar. Panden elders in Goes, in Krabbendijke en in Bergen op Zoom bleken te duur of ongeschikt. Tenslotte werd melkfabriek 'De Adelaar' in 's-Heer Arendskerke gekocht. Verkopers waren A. Arnoldi, W.J. van den Bosch en W.F.K. Lenshoek, die het pand in 1918 hadden gekocht.³⁸

14.3 De CZFV kent weinig succes

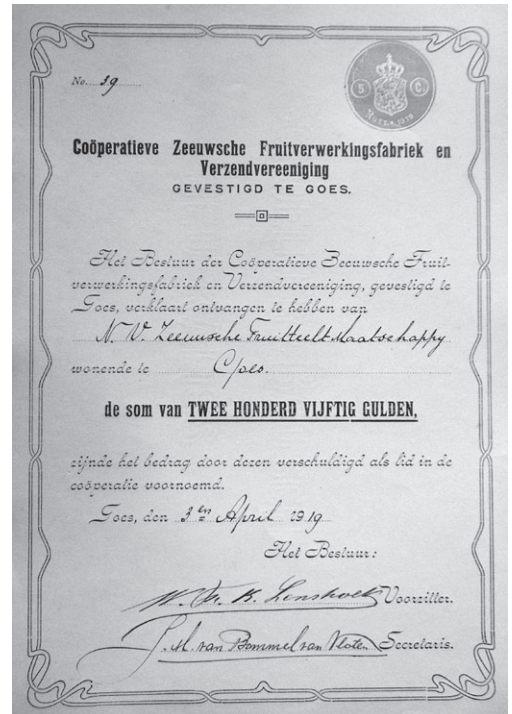
De CZFV ging van start met 22 leden en tegen het eind van het eerste boekjaar waren het er 39. De nieuwe aandeelhouders waren grotendeels afkomstig uit Walcheren, vooral kleine telers uit Oost-Kapelle. Op Zuid-Beveland was er na de oprichting nauwelijks belangstelling. Dat leidde tot een zeer scheve verdeling van de aandelen. Van de 170 stukken waren er 49 in handen van de ZFM en W.F.K. Lenshoek beheerde en nog eens 49, van hemzelf en namens de familie Van der Schalk.³⁹ Voor een volledige lijst van aandeelhouders zie Bijlage III.

16. Zuivelfabriek 'De Adelaar' te 's-Heer Arendskerke. In deze gebouwen was de Coöperatieve Zeeuwsche Fruitverwerkingsfabriek en Verzendvereniging gevestigd. Foto circa 1930.

In de praktijk maakten Van den Bosch en Lenshoek de dienst uit in het bestuur. Niet dat ze het altijd met elkaar eens waren. Dat bleek onder andere toen in juli 1919 duidelijk werd dat de capaciteit van de fabriek door de te kleine aanvoer van de leden niet volledig benut kon worden. Daarom stelde Lenshoek voor om rode en zwarte bessen aan te kopen. Het personeel kon dan aan het werk blijven en er kon wat extra's verdiend worden. Van den Bosch was hier principieel op tegen. Hij vond het speculeren en daar was de CZFV niet voor opgericht. Alle andere bestuurders waren vóór, maar al snel bleek dat Van den Bosch gelijk had. Het verlies werd er des te groter door.⁴⁰

17. Aandeel van de Coöperatieve Zeeuwsche Fruitverwerkingsfabriek en Verzendvereniging, aangekocht door de ZFM.

Want al na enkele maanden leek de fruitverwerkingsfabriek een totale mislukking. In plaats van een hogere, kregen de deelnemers een lagere prijs voor hun fruit dan degenen die via handel of veiling verkochten. De macht van de CZFV was simpelweg te klein om een vuist te maken tegen de handelaren. Daar kwam bij dat sommige leden, die zagen dat ze elders een hogere prijs konden maken, zich onttrokken aan de leveringsplicht. Dat verzwakte de positie nog verder.

Ook intern liep niet alles naar wens bij de fabriek. Veel voorraden bleven onverkocht en directeur Goozen bleek ongeschikt voor zijn taak, per 1 september 1919 werd hij ontslagen. Door de kleine omvang van het bedrijf was er eigenlijk geen geld om iemand die wél bekwaam was te betalen. Men zag de zaak nog even aan, maar er kwam geen verbetering.

In de ZFM-jaarvergadering van 28 februari 1922 moest voorzitter De Senarclens de Grancy dan ook meedelen dat wegens de slechte resultaten besloten was de CZFV te ontbinden. Vermoedens dat er met de boeken geknoeid was bleken onjuist. Controle door een accountant wees uit dat de boekhouding wel een complete chaos was, maar dat er geen wezenlijke onregelmatigheden te vinden waren.

Een meevaller was dat na verloop van tijd bleek dat, na verkoop van de voorraden van de fabriek, er genoeg geld binnenkwam om de aandelen af te lossen. Zodoende kostte het avontuur met de CZFV de Fruitteelt Maatschappij uiteindelijk niet veel meer dan wat gemiste winst.

15 De jaren twintig en de crisis

In de jaren twintig was er een sterke uitbreiding van de bessenteelt op Zuid-Beveland. Dat zette vooral de resultaten van de teelt van rode en zwarte bessen onder druk. Alleen de kruisbessen bleven voorlopig goed winstgevend. Wel bleek het soms moeilijk om de bessen van het land te krijgen omdat *de benodigde werkkrachten voor plukken beginnen te ontbreken. Het kost de grootste moeite genoeg plukkers te krijgen en het loon stijgt natuurlijk met de vraag.* Hier bleek opnieuw het nadeel van het werken met uitsluitend betaalde arbeid. Bij stijgende lonen en achterblijvende prijzen zorgde dat al snel voor verlies. Op het kleine familiebedrijf speelde dat minder, daar kon men met eigen arbeid nog langer een (bescheiden) inkomen verdienen. De teelt van kleinfruit was dan ook vooral het domein van het familiebedrijf.

De appels en de peren, die inmiddels allemaal op volle pluk waren, gaven als regel een behoorlijke opbrengst, net als de pruimen. De meest geteelde appels waren in die tijd: GoudreINETte, Zure Bellefleur, Sterappel en Court Pendu.

In 1929 zag de financiële situatie van de ZFM er somber uit door de stijgende kosten en dalende opbrengsten, met weinig hoop op verbetering, want *hiertegen zijn geen middelen en daarbij is het te voorzien, dat het kwaad steeds zal verergeren. Nog steeds worden meer boomgaarden aangelegd en waar in 1929 enkele cultures o.a. aardbeien, buitengewoon gunstige resultaten opleverden, werkt het de uitbreiding nog in de hand.*

1930 was met een verlies van meer dan f 17.000,- een dramatisch slecht jaar *en momenteel is er geen enkel lichtpunt waarheen wij onze blik hoopvol kunnen wenden en alleen de zekerheid, dat het bijna niet slechter kan en een verandering slechts verbetering kan zijn, houdt er nog enigszins de moed bij ons in.* Directeur Van den Bosch zag het zo somber in dat hij zei *dat hij er zich in zou kunnen denken wanneer men thans met voorstellen kwam om de Maatschappij te liquideren.*

Tabel 6. Bessenprijzen in de crisisjaren 1929-1934. Prijs in guldens per honderd kilo.

	1929	1930	1933	1934
Rode bessen	12,64	6,24	5,05	4,62
Zwarte bessen	23,07	10,47	25,36	9,31
Kruisbessen	12,17	4,51	4,31	2,42

Bron: Encyclopedie voor Zeeland, deel I, p. 423-424; P.J. Bouman, Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij 1843-1943, p. 348.

Zover is het niet gekomen. Het grote verlies van 1930 zou zich niet herhalen, maar het resultaat bleef matig tot slecht. Met de bessen ging het intussen van kwaad tot erger. Niet in de laatste plaats omdat de export vrijwel stil lag. Zelfs de kruisbessen waren vrijwel onverkoopt. Er was altijd veel vraag geweest vanuit Engeland, maar door hoge invoerrechten viel die weg. Alternatieve afzet was er niet. Overigens hief ook Nederland invoerrechten om de eigen markt te beschermen, het hielp echter niet voldoende. Een steunuitkering van twee cent per kilo, die als regeringsmaatregel in 1934 werd uitgekeerd, kon ook geen soelaas bieden.

Voor de bessenteelt van de ZFM kwam dat hoe dan ook te laat, want in al 1932 was een drastisch besluit genomen: *daar er voorlopig niet het minste uitzicht bestaat, dat in dezen toestand verbetering zal optreden, zullen wij de teelt van zacht fruit geheel opheffen.* En zo gebeurde het.

18. In Zuid-Frankrijk en Zwitserland werden vroege waardevolle handperen, zoals Doyenné du Comice voorzien van een papieren manchete. De schil bleef zo mooier en hagel kon geen schade doen. Deze methode is op kleine schaal ook in ons land wel toegepast voor WO II. Ze was erg arbeidsintensief. Hier J.A. van Willegen, hoofdopzichter en later directeur van de ZFM tussen de peren.

Intussen was een andere opzichter aangesteld. Vanaf de oprichting had J.J. van Willegen die functie vervuld, maar in 1923 was hij ziek geworden. De ZFM had hem gewoon doorbetaald in afwachting van zijn herstel. Dat duurde enkele jaren en op den duur bleek dat volledig herstel er niet zou komen. Eind 1927 verliet Van Willegen de ZFM. Hij was tegen die tijd wel weer zover opgeknapt dat hij kon gaan werken als bedrijfsleider op hofstede 'De Korenpolder' in 's-Gravenpolder.⁴¹ Zijn opvolger bij de ZFM was zijn zoon, Jaap. Die kreeg toen hij begon een loon van f 23,- per week, een jaarlijkse uitkering van f 100,- en vrij wonen.

Voor het werkvolk werd in 1927, op initiatief van commissarissen Johannes Pilaar en Walter Kakebeeke, een *fonds tot behartiging van de belangen van het personeel ingesteld*. Directeur Van den Bosch en commissaris Lenshoek zagen er niet veel in. Er waren maar weinig mensen in vaste dienst en er werd al voor hen gezorgd door het plakken van zegels voor de Invaliditeitswet en door de ongevallenverzekering. Als dan toch zo'n fonds werd opgericht, zou er in ieder geval meer dan de voorgestelde f 2.000,- in moeten, anders was het veel te klein om een pensioen of iets dergelijks uit te keren. Pilaar was het er op zich wel mee eens dat het bedrag aan de kleine kant was, maar het was in ieder geval een begin. Daarnaast, zo vond hij, moest het als een zekere mate van weldadigheid gezien worden. En tevens een erkenning dat men zich verplicht achtte om te zorgen voor het personeel dat de maatschappij lange tijd had gediend. Het voorstel kon op veel sympathie rekenen, aandeelhouders als Van der Have, Van Bommel van Vloten en Van Dissel vonden het getuigen van goed personeelsbeleid. Met 37 stemmen vóór, tien tegen en drie blanco werd dan ook besloten een Personeelsfonds ten laste van de belegde reserve op te richten.⁴²

Voor zover bekend is er nooit gebruik van gemaakt en een aantal jaren later werd het omgevormd tot een extra reservefonds voor algemene aanwending.

Nu de bessen gerooid waren vroeg men zich af wat er met de vrijkomende grond onder en tussen de appels en peren moest gebeuren. Vaak werden gewassen als bieten en aardappelen verbouwd, maar met de heersende crisis was daar ook niets aan te verdienen.

Een alternatief zou kunnen zijn om gras te zaaien. Dat had als voordeel dat het hielp het onkruid te onderdrukken. Er moest dan echter wel wat met het gras gebeuren. Een voor de hand liggende mogelijkheid was het houden van schapen. Ideaal was dat echter niet, want de schapen beschadigden de stammen van de fruitbomen. Ook hooiwinning was een probleem tussen de bomen. Van den Bosch zag echter nog een mogelijkheid: *zijn hoop gaat thans in de richting van het houden van ganzen, waartoe zijn dochter hem inspireerde*.

Het werd geen succes. Er was moeilijk aan goede ganzen te komen en de prijs van de vette ganzen was intussen ook al fors gezakt. Het experiment werd stopgezet.

Daarnaast was inmiddels gebleken dat het gras naast voordelen, zoals onderdrukking van onkruid, ook nadelen had. Vooral de Goudreinetten reageerden er slecht op. De bladeren werden veel te vroeg geel. Waarschijnlijk omdat het gras veel stikstof opnam en vocht aan de grond onttrok. Het leek beter om de grond verder maar zwart te houden.

Die grond werd daarom toch benut om akkerbouwgewassen te telen. In sommige jaren werden vele hectares gebruikt voor aardappelen, bieten, bonen en uien. Toen de Crisis eenmaal voorbij was bracht dat meestal enkele duizenden guldens op, in 1949 zelfs meer dan f 10.000,-, door de dure bruine bonen en uien.

19. Gras maaien met de zeis in een hoogstamboomgaard, vóór 1940.

16 Betere tijden; de Tweede Wereldoorlog

Vanaf 1935 kwam er verbetering in de situatie. Het was het begin van een reeks van twaalf (zeer) winstgevende jaren. Met uitzondering van 1937, toen een klein verlies geleden werd. Vooral de periode 1942-1946 behoorde tot de meest winstgevende uit de geschiedenis van de Maatschappij. Niet alleen economisch herstel (en later de oorlogsomstandigheden) droegen bij aan de betere resultaten, soms was het ook een kwestie van geluk. Zoals in 1938, toen in het oosten van Nederland de bloesems in het voorjaar zware vorstschade opliepen, terwijl Zeeland gespaard bleef.

1935 was niet alleen in financieel opzicht een goed jaar, er werden ook weer prijzen gewonnen op de fruittentoonstelling in Goes: één ereprijs (medaille H.K.H. prinses Juliana), zes eerste (zilveren medailles voor o.a. Sterappel B, Comtesse de Paris en de Louise Bonne d'Avranches) en drie tweede prijzen (diploma's voor o.a. Sterappel Prima en Transparente de Croncels.)⁴³

De fruittentoonstelling te Goes

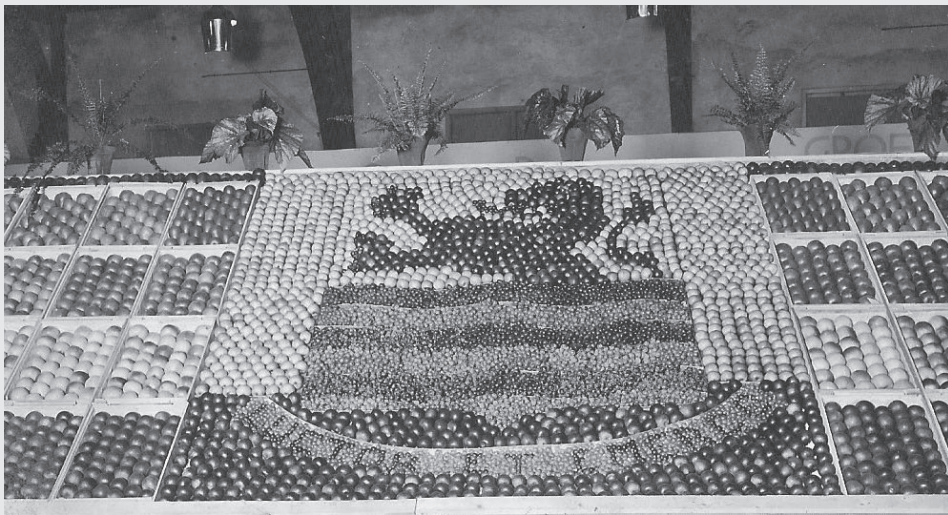
Op 3 oktober 1935 opende Commissaris der Koningin jhr. mr. J.W. Quarles van Ufford de fruittentoonstelling in de veiling van Goes. De veilingvereniging Zuid-Beveland en de vereniging van tuinbouwakonderwijzers in Zeeland waren de organisatoren. Naast het tonen aan het publiek van alles wat de Zeeuwse fruitsector voortbracht, was veel plaats ingeruimd voor voorlichting en onderwijs op het gebied van de fruitteelt. Onder de inzenders waren veel bekende Zuid-Bevelandse fruit- en boomkwekers. Zo presenteerde P.J. van 't Westeinde, uit 's-Heer Arendskerke mooie druiventrossen, de Zeeuwse Fruitteelt Maatschappij goudreinetten en sterappels en in de opstelling van J. Ermerins, uit Hoedekenskerke, waren zijn in het koelhuis bewaarde pruimen te zien. A. van der Have, van de Albertinahoeve in Kloetinge, verwerkte niet minder dan

6.000 kilo fruit in zijn opstelling, die het Zeeuwsche standaardassortiment van appels en peren volledig omvatten, daar de vroege soorten zoals de Early Victoria, de roode perzikappel en de peer Précose de Trévoux er uit het koelhuis aanwezig zijn, waar ze sinds half Juli zijn bewaard geweest. Dit fruit is zoodanig opgesteld dat het een tafereel uit het paradijs weergeeft. Adam en Eva, evenals de slang ziet men er van roode sterappels gevormd: de boom bestaat geheel uit kistjes met maagdeperen van uitmuntende kwaliteit. Terzijde is een roode leeuw door sterappels weergegeven.

De inzending van J.Q.C. Lenshoek uit Kloetinge deed daar nauwelijks voor onder, want hij toonde het wapen van Zeeland, waarin de golven door druiventrossen der variëteiten Golden Champion en Frankenthaler zijn gevormd, de leeuw door sterappels, omgeven door den appel Manks Codlin.

Al het getoonde fruit was van elitekwaliteit dat in grootte en smetteloosheid niet onderdoet voor het uit Amerika geïmporteerde. Dat bleek onder andere bij de appel Jonathan, een uit Amerika afkomstig ras, dat sinds kort ook in Zeeland werd geteeld. De smaak was zelfs veel beter door het koelere klimaat in Zeeland.

Het rechterdeel van de veilinghal was helemaal aan onderwijs en voorlichting gewijd. Hier werden onder andere nieuwe, veelbelovende, variëteiten getoond en er was een plukdemonstratie. De onderwijzers lieten zien dat het dunnen van appels, peren en pruimen niet tot een kleinere opbrengst leidde, omdat de overblijvende vruchten groter werden. Toch moest men het dunnen niet overdrijven: de laatste jaren was er vraag naar middelgrote vruchten van zeven à acht stuks per kilo.

20. De inzending van J.Q.C. Lenshoek uit Kloetinge op de fruittentoonstelling in Goes, in 1935. Hij toonde het wapen van Zeeland, waarin de golven door druiventrossen van de variëteiten Golden Champion en Frankenthaler zijn gevormd, de leeuw door sterappels, omgeven door de appel Manks Codlin. De inzending verwerfde de 1e prijs in de groep 'Eigen stands' en de medaille van H.M. de Koningin.

Oud-leerlingen van de landbouwhuishoudcursussen, *frisch getooid met muts en schort*, maakten allerlei gerechten klaar die het publiek kon proeven. Ook konden er sappen worden geproefd, gemaakt van mindere kwaliteiten groente en fruit, onder andere rabarber- en komkommersap.

Er was een uitgebreide stand met voorbeelden van bodembedekkers voor boomgaarden: *onkruid, wikken, stroo - dat thans zeer goedkoop is en dat als bodembedekking den grond vochthoudender doet zijn - Phacelia als honigleverende plant voor de bijen, lupinen speciaal voor op zandgrond aangelegde boomgaarden en gras.*

Zeeland's Proeftuin toonde verder de invloed van onderstammen op de veredeling en het grote nut van het houden van bijen voor de bestuiving werd door de afdeling Noord- en Zuid Beveland van Vereniging ter Bevordering van de Bijenteelt in Nederland onder de aandacht gebracht.

Bijzonder was de stand van J. van Willegen (opzichter van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij) die een verwoed verzamelaar van vlinders en kevers was. Hij toonde *een uitgebreide collectie van uitsluitend in de omgeving van Goes gevangen exemplaren, waarbij verscheidene doodshoofdvlinders.*

De boomkwekers P. van 't Westeinde, cultuuronderneming Vredenhof, uit Krabbendijke, en wed. P. de Jongh, uit Goes, lieten op dwergonderstammen veredelde soorten zien. Onderwijzer Jansen Verplanke gaf een overzicht van de voornaamste kunstmestsoorten en in een grote loods stond een groot aantal verschillende motorsproeimachines opgesteld. Niet zonder trots kon gemeld worden dat *het aantal per jaar uitgeoefende bespuitingen hier en daar al het in Amerika gebruikelijke overtrof.*⁴⁴

In 1939 was er een zeer grote oogst. De afzet daarvan was moeilijk, mede door de onrust en onzekerheid die het uitbreken van de oorlog in Europa met zich meebracht. Dat zorgde er voor dat de export stil kwam te liggen. Ook voor de bedrijfsvoering leverde de oorlogsdreiging in Nederland problemen op. Opzichter Van Willegen moest midden in de oogst, in september, in militaire dienst. *En onze vrachtauto werd gerequireert en moest een aftands 2^e hands Fordje al het vervoerwerk doen. Gelukkig is echter alles, zonder stagnatie, goed afgelopen.* Al het personeel dat in militaire dienst moest kwam in de loop van 1940 weer behouden terug.

Onder normale omstandigheden werd de prijs van groente en fruit bepaald door vraag en aanbod op de veiling. Tijdens de crisisjaren hadden de veilingen die functie nauwelijks kunnen vervullen. Veel producten gingen in die jaren weg tegen vastgestelde minimumprijzen. In de oorlogsjaren functioneerden ze evenmin, maar nu waren de vastgestelde maximumprijzen de oorzaak. Die werden ingesteld op 18 november 1940. In de jaren daarna waren de veilingen vooral verdeelstations. De maximumprijs fungeerde in de praktijk als vaste prijs.

In de Eerste Wereldoorlog was Nederland neutraal geweest en was het zaak de oorlogvoerende buurlanden te vriend te houden. Nu was Nederland zelf bezet en voor de bezetters had de eigen voedselvoorziening de hoogste prioriteit. Groot verschil was ook dat er nu al een orderingsstructuur bestond en die kon eenvoudig overschakelen van een crisiseconomie naar een oorlogseconomie.

Van de oogst van 1940 moest de helft naar Duitsland en van de andere helft moest alles wat

doordraaide (onverkocht bleef) er ook naartoe. In 1941 ging het percentage dat verplicht naar Duitsland moest omhoog naar 55 à 80%, afhankelijk van het product. In de loop van de oorlog liep de aanvoer op de veilingen terug. Een deel van de groente en het fruit verdween naar de zwarte markt. Maar ook de productie ging achteruit door gebrek aan productiemiddelen en mensen.⁴⁵

In 1942 ging directeur Walter van den Bosch, na veertig jaar, met pensioen. Hij bleef als commissaris wel bij de ZFM betrokken. Zijn opvolger was opzichter Jaap van Willegen die bij zijn aanstelling f 2.800,- per jaar ging verdienen.

Bij de bevrijding was er veel schade aan de bomen in Kwadendamme, maar voor de rest viel het mee. Wel gingen de Duitsers ervandoor met een deel van het rijdend materieel. Begin 1945 werd *enkel nog een motorrijwiel vermist, hetwelk op 9 Juni 1944 gevorderd werd voor een Duitse instantie ... verondersteld wordt dat het niet achtergelaten is, maar meegenomen naar het onbevrijde gebied.*

De vrachtauto welke op 3 September door de Duitse Weermacht werd weggehaald, werd na de bevrijding in Middelburg aangetroffen, in verregaande staat van ontbinding. Na een grondige revisie was zij weer bruikbaar en heeft van omstreeks 13 December nog heel wat fruit vervoerd. Paarden of wagens werden niet gevorderd, wat een groot geluk is geweest, zoowel voor de dieren als voor de koetsiers, die mee moesten.

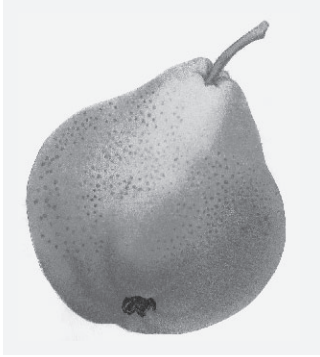
17 Veranderingen na de Tweede Wereldoorlog

De mechanisering kwam direct na de oorlog goed op gang. Zo werd één van de eerste tien tractoren die naar Zeeland kwamen aan de ZFM toegewezen. Daardoor konden ze eindelijk gebruik gaan maken van een reeds in 1940 gekochte tractorsproeimachine. Dit leverde een flinke arbeidsbesparing op.

In 1947 werd een nieuwe tractor gekocht, een Farmall A en een Hardy motorspuit. In beide gevallen een grote vooruitgang.

De sproeiers werden intensief gebruikt en met betere resultaten dan voor de oorlog, door de komst van nieuwe middelen. Als de omstandigheden meewerkten, was een goede bestrijding van onder andere appelzaagwesp en fruitmot (wormstekigheid), bloedluis en spint mogelijk. Sproeien was noodzakelijk, maar liefst zo weinig mogelijk en dat niet alleen om kosten te sparen. In 1951 werd geëxperimenteerd met een nieuw en duur insecticide: Midal Tio. Deels vanwege de goede werking, maar zeker ook omdat er bij de ZFM modern aandoende opvattingen over gezondheid en veiligheid van het personeel bestonden. Een belangrijke reden om het nieuwe middel te gebruiken was dan ook dat het gehalte aan giftige bestanddelen, zoals parathion, daarin beduidend lager was dan in veel andere middelen. Want, *bij het gebruik van parathion moet steeds een zeer groote mate van voorzichtigheid in acht genomen worden. De verantwoordelijkheid als werkgever voor het personeel is bij het gebruik van zeer giftige stoffen wel zeer groot. Gelukkig hebben zich tot heden geen ongelukken voorgedaan, en zal steeds het uiterste geprobeerd moeten worden, om die middelen te gebruiken, waarvan het gebruik meer verantwoord is.*

In financieel opzicht ging het in die tijd nog goed. 1945 en vooral 1946 waren zeer winstgevende jaren en, na een klein verlies in 1947, ging het in 1948 en 1949 weer prima. Toch zagen

21. *Pondspeer*: Franse vrucht, reeds in 1665 in de *Jardin Français* beschreven.

Kleur: Geelachtig groen, later meer citroengeel. *Vorm*: Mooie korte peervorm. *Grootte*: Groot. *Schil*: Dik, met kleine bultjes, glad. *Vrucht- vlees*: Wit, grofkorrelig en geelachtig rondom het klokhuis, vast, knappend.

Steel: Lang, houtachtig, lichtbruin, een beetje ingezonken, scheef en gebogen. *Boom*: Boom groeit sterk. *Kweekvormen*: Half- en hoogstam. *Gezondheid*: Goed gezond. *Bloei*: Laat. *Vruchtbaarheid*: Op gevorderde leeftijd zeer vruchtbaar. *Oogst*: Eind oktober. *Gebruik*: Eerste klas voor de keuken, stoofpeer, niet geschikt als handpeer.

de commissarissen de problemen al aankomen: *Vroeger was de prijs in sterkere mate dan tegenwoordig afhankelijk van de grootte van de oogst, omdat het gehele kwantum vrijwel in Nederland geconsumeerd werd. Nu ligt dit anders. De enorme uitbreiding van het fruitareaal in ons land maakt export noodzakelijk, waarbij veel concurrentie ondervonden wordt van landen met goedkopere productiekosten. Ook worden veel Zuidvruchten ingevoerd.*

En inderdaad: er kwamen moeilijke jaren.

Door de Watersnoodramp kwamen ook twee percelen van de ZFM onder water te staan, allebei in Wolphaartsdijk. Het waren het perceel 'Nazareth', dat 3.31.57 hectare groot was, beplant met Goudreinette en Bellefleur, en het perceel 'Moestuïn', 1.46.25 hectare groot. Dat perceel was in die tijd niet beplant. De verwachting was, terecht, dat de fruitbomen op 'Nazareth' de zoutschade niet zouden overleven. Heel vervelend, want Nazareth gaf altijd een grote opbrengst van goede kwaliteit.

18 Rassenassortiment in 1952

Uit een overzicht van het rassenassortiment aan het begin van de jaren vijftig blijkt dat heel wat nieuwe appelryassen geplant waren sinds 1902. Er waren ook enkele nieuwe perenrassen gekomen waaronder de Conference. Wat ook opvalt is dat het aantal rassen flink verminderde.

Appels:

Brabantsche Zure Bellefleur	Goudreinette (hoofdras)	Sterappel (hoofdras)
Jonathan (hoofdras)	Cox's Oranje Pippin (hoofdras)	Bramley's Seedling (hoofdras)
Golden Delicious (hoofdras)	Yellow Transparent	Glorie van Holland
Laxton Superbe	Zigeunerin	Perzikrode Zomerappel
James Grieve	Manks Godlin	Transparente de Croncels

Peren:

Louise Bonne d'Avranches	Comtesse de Paris	Précose de Trevoux
Conference	Doyenné du Comice	Beurré d'Amanlis
Clapp's Favourite	Bon Chretien Williams	Thriomphe de Vienne
St.Remy		

Pruimen:

Early Laxton

Reine Claude d'Althan

Jefferson

Czar

Ontario

Reine Victoria

Reine Claude d'Oullins

(Washington)⁴⁶

19 Personeel

Over de omvang van het personeelsbestand zijn relatief weinig gegevens bekend. We kunnen maar over één jaar precies zeggen hoeveel mensen er in dienst waren: 1952, in dat jaar waren het er 23. De meesten in vaste dienst, maar ook enkele losse werknemers.

Tabel 7. Personeel van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij in 1952.

Functie	Naam	Leeftijd	Datum van indiensttreding
Directie	J.A. van Willegen	47	19 november 1918
Voormannen (Nisse)	W. de Punder	58	november 1918
idem (Goes)	P. de Jonge	42	mei 1933
	J.W. de Vrieze	39	4 mei 1942
	A. van der Kuyl	29	14 januari 1946
idem (Kwadendamme)	Jac. A. de Punder	34	1 maart 1943
idem (Wolphaartsdijk)	A. Gelok	42	april 1935
Paardenknecht	A. Trimpe	44	19 augustus 1946
Vast personeel	C. Geldof	21	18 februari 1946
	A. Zwemer	20	29 augustus 1949
	J. Zuidhof	27	4 juni 1952
	Sj. de Munck	53	28 januari 1952
	J. Fierloos (leerling)	15	19 november 1951
	J. den Engelsman (idem)	16	9 april 1951
idem (Nisse)	H.P. de Punder	30	maart 1937
Los personeel (Goes)	Joh. Beuns	51	24 juni 1942
	F.J. Cobben	52	22 september 1948
	P. Coppoolse	60	15 november 1949
	D.J. Beuns	45	21 juli 1945
	P. Kooman	59	25 november 1946
idem (Nisse)	Jac. H. de Punder	25	15 maart 1943
idem (Kwadendamme)	H. Grim	27	maart 1947
idem (Wolphaartsdijk)	C. Kloet	40	november 1947

Bron: Zeeuws Archief, Archief Bathpolders, inv.nr. 98.

Er zijn geen aanwijzingen dat het personeelsbestand in eerdere jaren veel groter of kleiner is geweest. Dit valt af te leiden uit de bedragen die aan arbeidsloon betaald werden. Die komen steeds overeen met een personeelsbestand van ongeveer twintig man. Zo werd in de periode

1907-1909 gemiddeld een kleine f 10.000,- aan lonen uitgegeven. Een arbeider verdiende ongeveer f 300,- per jaar.⁴⁷ Met ruim twintig min of meer vaste personeelsleden komt dat op een loonsom van ongeveer f 7.000,-, de rest zal bestemd geweest zijn voor los werkvolk in de pluk van bessen en hard fruit. Hoeveel dat er waren weten we niet, maar het zullen er zeker vele tientallen geweest zijn. Niet in alle jaren vinden we de plukkers terug in de administratie van de ZFM, omdat er vaak voor gekozen werd om het fruit en de bessen op het hout te verkopen. In die gevallen zorgde de koper soms voor het plukken.

Er is ook weinig aanleiding om te veronderstellen dat er tussen 1902 en 1952 grote verschillen waren in arbeidsbehoefte. De aanplant, met bewerkelijke, hoge bomen, bleef voor een groot deel hetzelfde. Heel die tijd veranderde ook de aard van het werk nauwelijks. Werkzaamheden als planten, snoeien, plukken en sorteren moesten gedurende die hele periode met de hand gebeuren. De opkomst van chemische ziekte- of insectenbestrijding zorgde ook niet direct voor een vervanging van handwerk door mechanisatie: het was eerder een toevoeging aan de bestaande werkzaamheden. De vervanging van hoog- en halfstammen door struikvormbeplanting zorgde er wel voor dat mechanisatie arbeidsbesparing opleverde, bijvoorbeeld bij bespuitingen. Maar ook toen bleven veel werkzaamheden handwerk.

En ook al verdwenen de arbeidsintensieve bessen in die periode van het bedrijf, daar kwam het werk aan de vervangende akkerbouwgewassen voor in de plaats.

20 Grote veranderingen op komst, het voortbestaan bedreigd

Rond 1950 waren er enkele jaren met matige opbrengsten. Een jaar, 1952, was er zelfs sprake van een zwaar verlies. Door aandeelhouders en commissarissen werden verschillende mogelijkheden bekeken om tot een oplossing te komen. Gedacht werd aan een sanering, een herstructurering waarbij alle grond op één locatie zou komen en zelfs liquidatie van de ZFM werd als een mogelijkheid gezien. Dat laatste bleek volgens accountant A. de Roo echter fiscaal weinig aantrekkelijk.

In het voorjaar van 1953 kwam er een aanbod van M. Trimpe Burger. Hij had een boerderij bij Arnhemuiden, de hoeve 'Nieuwerkerk' in de Suzannapolder (met een deel van de grond in de Nieuwerkerkpolder en in de Elisabethpolder), die hij wilde verkopen. Het land was geïnundeerd geweest, maar volgens onderzoek door deskundigen van de bodemkarteringsdienst, was dat geen probleem.

Om de verkoop mogelijk te maken zou de pachter, Steendijk, bereid moeten zijn het bedrijf te verlaten.

22. Oprichtersbewijs van de ZFM, nummer 1, uitgereikt aan W.F.K. Lenshoek.

Die wilde wel meewerken, maar alleen als hij een bedrag van f 125.000,- zou ontvangen als schadevergoeding voor zijn inspan en het opzeggen van de pacht.

De hele zomer van 1953 onderhandelde de ZFM met notaris Jonkers uit Goes, die Trimpe Burger vertegenwoordigde. Probleem voor de ZFM was dat men, om aan voldoende geld te komen, eerst een deel van het land in Valckeslot aan de gemeente Goes zou moeten verkopen voor woningbouw. De gemeente bleek weinig haast te hebben met de aankoop. Een wetswijziging, eind 1953 (Wet Vervreemding Landbouwgronden), maakte dat de verkoop voor Trimpe Burger minder aantrekkelijk werd.⁴⁸ De onderhandelingen liepen op niets uit.

De verkoop van grond in Valckeslot aan de gemeente Goes ging een paar jaar later alsnog door. In 1955 kwam er een verzoek van de kant van de gemeente om ongeveer twaalf hectare boomgaard te kopen. Na lange onderhandelingen en een taxatie door de Commissie voor de Onteigeningsvergoedingen in Rotterdam, werd men het eens. De gemeente Goes kocht 11.48.50 hectare voor een bedrag van f 319.427,- en een nieuwe woning voor directeur Van Willegen.

Een deel van het geld werd besteed voor de inkoop van de in 1902 uitgegeven oprichtersbewijzen. Door de accountants De Roo en mr. P.W. Blom werd de waarde daarvan getaxeerd op f 7.500,- à f 8.000,-. De commissarissen besloten er f 9.000,- van te maken. De houders van de bewijzen waren: mevr. de weduwe A.C. van den Bosch - Schutte, dhr. en mevr. A. Dirkwager - van der Have, rentmeester J.M. Kakebeeke en de directeur van de Bathpolders, Ir. W. Kakebeeke.⁴⁹

Er was na de verkoop nog ongeveer 43 hectare boomgaard overgebleven. De percelen lagen op een afstand van één tot tien kilometer van elkaar. Dat maakte de exploitatie duur. Daar kwam bij dat de boomgaarden voor een groot gedeelte vernieuwd zouden moeten worden. Die vernieuwing zou bij voorkeur moeten gebeuren op 'verse' grond, land waar lange tijd geen boomgaard had gestaan. Verjonging op hetzelfde perceel kon wel, maar het was te verwachten dat de jonge bomen daar de eerste jaren erg langzaam zouden groeien. Het moest hoe dan ook niet lang meer duren voor er verjongd werd, want de prijs die de ZFM voor het fruit kreeg bleef steeds verder achter bij die van andere bedrijven. De kwaliteit was door de te oude bomen en minder gewilde oude rassen onvoldoende voor veel kopers. Daar werd ook op gewezen door grootaandeelhouder jonkheer mr. J.M. de Beaufort uit Driebergen: *De oogst 1957 leert ons dat het assortiment bestaat voor een groot gedeelte uit rassen die niet meer tot de moderne sortering kunnen worden gerekend.*

Goudreinetten zijn in Zeeland van mindere kwaliteit. De Jonathan werd een twijfelachtig product. Transparant de Croncels werden een meer of minder waardeloze variëteit. De Yellow transparante heeft een geringe vruchtbaarheid.

*Van de peren zijn de stooferen St. Remy en de Bon Chretien William, de William Duchesse en de Br. d'amanlis matige variëteiten. De Bonne Louise op kwee gaat wel.*⁵⁰

In het beste geval zou men met het geld van de verkoop aan de gemeente Goes op een andere plaats een aaneengesloten stuk land kunnen kopen. In de praktijk bleek dat onmogelijk. Er kwam weinig grond te koop en als er al eens een groot perceel of een heel landbouwbedrijf op de markt kwam dan was het als regel verpacht, zodat de grond toch niet gebruikt kon worden. Alle pogingen om in de loop van 1957 iets te kopen mislukten.

Even werd overwogen om het geld van de grondverkoop uit te keren aan de aandeelhouders en vervolgens op de bestaande percelen verder te gaan. Op deze manier kon rustig gewacht

worden op het moment dat de gemeente Goes de rest van Valckeslot als bouwgrond wilde kopen en er weer een groot bedrag te verdelen zou zijn. Daar was het probleem van de dure exploitatie echter niet mee opgelost.

Maar er bleek nog een mogelijkheid: samenwerking met een van de grootste Zeeuwse landbouwbedrijven, 'De Bathpolders'.⁵¹

Ook De Beaufort wees daar in oktober 1957 op, in een brief aan J.Q.C. Lenshoek: *In onze effectenportefeuille komen een aandeel [f 1.000,-] en een onderaandeel [f 500,-] van de N.V. de Bathpolders voor ... Zoals U bekend houden wij 11 van de 100 aandelen in de Zeeuwse Fruitteelt Maatschappij.*

Mijn belangstelling voor Zeeland komt waarschijnlijk voort uit het feit dat de eerste anderhalve eeuw die de Familie de Beaufort in Nederland gevestigd was, Zeeland haar tot woonplaats was, en vrijwel alle toen tot stand gekomen huwelijken het Zeeuwse accent vermeerderden ...⁵² Deze week-end bestudeerde ik de mij ter beschikking staande gegevens van de Bathpolders. Wanneer deze N.V. nu de beschikking zou hebben over percelen die aan de Z.F.M. in exploitatie zouden kunnen worden gegeven, of er zou een ander wijze van elkaar de bal toespelen mogelijk zijn, lijkt dit stellig overweging waard.⁵³

21 De 'fusie' met de NV Landbouw Maatschappij 'De Bathpolders'

Het was niet moeilijk om de onderhandelingen tussen de ZFM en De Bathpolders op gang te brengen: J.Q.C. Lenshoek was president-commissaris bij beide maatschappijen (hij was bepaald niet de enige schakel tussen beide maatschappijen, zie het hoofdstuk Familierelaties). De Bathpolders was een aanzienlijk groter bedrijf dan de ZFM, met een geplaatst aandelenkapitaal van f 600.000,-.

Bij het begin van de onderhandelingen werd onderzocht of de twee vennootschappen samen een grote oppervlakte boomgaard in de Bathpolders zouden kunnen exploiteren. Gedacht werd aan een constructie waarbij De Bathpolders het land inbrachten en de ZFM de aanplant. Dat bleek niet op een voor iedereen acceptabele manier in een contract vast te leggen.

Daarna werd gekeken naar de mogelijkheid om De Bathpolders de honderd aandelen ZFM over te laten nemen en die te betalen met aandelen Bathpolders en vervolgens boomgaarden aan te planten in de polders. Feitelijk was er dan sprake van een overname. Wel zou de ZFM blijven bestaan als dochter van De Bathpolders. Naarmate de nieuwe boomgaarden in productie kwamen zouden dan de verst weggelegen percelen verkocht kunnen worden. En natuurlijk bleef het ook dan voor Valckeslot wachten op de bouwplannen van de gemeente Goes.

Het duurde niet lang vooraleer directeuren en commissarissen van beide maatschappijen het eens waren over deze handelwijze. Er waren dan ook veel voordelen: nieuwe, productieve boomgaarden, een betere arbeidsbenutting en een betere risicospreiding vergeleken met een zuiver fruitteelt- of landbouwbedrijf.⁵⁴

In de loop van het najaar van 1958 werd de omwisselingsverhouding tussen de aandelen ZFM en De Bathpolders vastgesteld op één tegen anderhalf. Op 28 november volgden de buitengewone aandeelhoudersvergaderingen van beide maatschappijen waarin over het voorstel beslist moest worden.

Het Financieel Dagblad (FD) besteedde uitgebreid aandacht aan de fusie. De redactie vond het moeilijk om een oordeel te geven over de juistheid van de omwisselingsverhouding van

de aandelen ZFM en Bathpolders, maar ze had wel de indruk dat de aandeelhouders een regelmatig dividend tegemoet konden zien. Het FD had de cijfers over de laatste twaalf jaar maar eens op een rijtje gezet:

Tabel 8. Koers- en dividendverloop (in procenten van de nominale waarde) van de aandelen Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij en De Bathpolders over de periode 1946-1957.

Jaar	ZFM			Bathpolders		
	Laagste koers	Hoogste koers	Dividend	Laagste koers	Hoogste koers	Dividend
1946	--	--	20	172,5	185	5
1947	120	120	0	175	175	0
1948	--	--	24,5	140	150	4
1949	150	150	11	95	136	9
1950	--	--	0	--	--	10
1951	--	--	25	125	125	10
1952	130	130	0	--	--	9
1953	135	143	5	--	--	10
1954	135	150	0	140	160	5
1955	--	--	5	175	195	8
1956	--	--	15	180	205	6
1957	--	--	10	170	210	8

Bron: *Financieel Dagblad*, 13 december 1958.

Bij De Bathpolders leverde het voorstel nauwelijks discussie op. Er waren 23 aandeelhouders op de vergadering aanwezig met in totaal 34 aandelen. Het voorstel werd goedgekeurd met één stem tegen.⁵⁵

Ook bij de ZFM waren er nauwelijks bezwaren, in ieder geval geen financiële of praktische. Wel had mejuffrouw Van den Bosch er in emotioneel opzicht veel moeite mee: *Zij maakt bezwaar dat de Z.F.M., die door haar voorouders is opgericht, nu door een andere vennootschap zal worden opgeslokt.* Het voorstel werd ook hier aangenomen, maar omdat er niet voldoende aandeelhouders aanwezig waren om rechtsgeldige besluiten te nemen moest een tweede buitengewone aandeelhoudersvergadering gehouden worden, op 19 december, voor definitieve goedkeuring.

Tegen die tijd waren al 84 van de honderd aandelen aangeboden voor omwisseling. Op 7 januari 1959 waren het er negentig en op 23 maart waren alle aandelen omgewisseld.

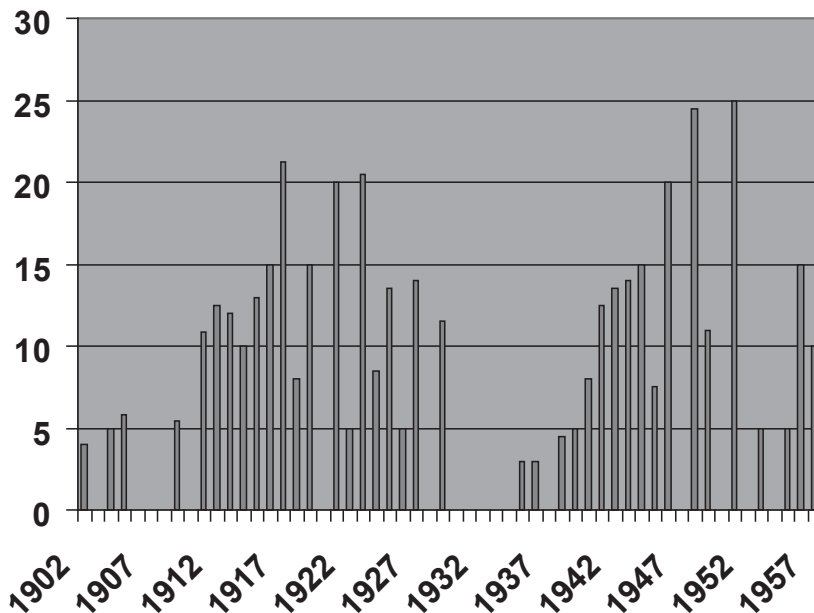
De NV Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij had, als zelfstandige vennootschap, opgehouden te bestaan.

22 Rendement

Na het opgaan van de ZFM in De Bathpolders kan berekend worden wat het resultaat op de investering is geweest. Zoals dat bij een fruitteeltbedrijf verwacht kan worden was er sprake van sterk wisselende resultaten. Van de 57 jaar dat de NV heeft bestaan kon over zeventien jaar geen dividend worden uitgekeerd omdat verlies geleden werd of het resultaat te klein was. Daar staat tegenover dat er in zes jaren 20% of meer kon worden uitgekeerd: 1917, 1921, 1923, 1946, 1948, 1951.

In de eerste tien jaar na oprichting was het gemiddelde dividend 3,00%, de tweede tien jaar 12,67%, de derde tien jaar 8,195%, de vierde tien jaar 3,60%, de vijfde tien jaar 13,05% en de laatste zes jaar 5,83%, over de nominale waarde van de aandelen. (Het dividend over 1958 zat in de overnameprijs verwerkt.) Gemiddeld komt dat op 8,2%.

Grafiek 2. Dividend in procenten per aandeel Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij in de jaren 1902-1957.

Bron: Zeeuws Archief, Archief Bathpolders, inv.nrs. 101-103, Jaarverslagen Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij.

Naast het dividend werd ook een positief resultaat behaald op het aandeel zelf. De aandelen waren uitgegeven tegen een koers van f 1.000,- oftewel 100% (bij de tweede uitgifte 125%). De waarde kon bij de fusie met De Bathpolders berekend worden op ongeveer f 3.000,-. Voor de houders van de oprichtersbewijzen was het resultaat nog beter zoals we zagen: hun stukken werden ingekocht voor f 9.000,-.

De resultaten werden behaald bij sterk wisselende omzetten. Vanaf de oprichting tot en met 1940 lag die gemiddeld rond de f 35.000,- per jaar. Met uitschieters naar beneden in 1906 en begin jaren dertig van ongeveer f 15.000,- en naar boven tussen 1917 en 1923 van ruim f 70.000,-. Daarna schoot de omzet omhoog naar gemiddeld f 150.000,- per jaar. Hoogtepunten waren 1946 met een omzet van f 235.355,- en 1951 met f 213.400,-.

De trend zoals die blijkt uit grafiek 2 komt in grote lijnen overeen met de ontwikkeling van de resultaten in de hele fruitsector gedurende die periode.

23 Nieuwe boomgaarden in de Bathpolders

Toen de overname achter de rug was begon het planten van nieuwe boomgaarden in

de Bathpolders. In 1959 om te beginnen 22.49 hectare. Begonnen werd met de appels, verdeeld over acht rassen, waarbij Cox's Orange Pippin, James Grieve en Golden Delicious de hoofdassen waren. In totaal werden 23.297 bomen geplant. De pas geplante boompjes werden al direct gesnoeid en later dat jaar werden ook de bloemknoppen verwijderd. Het was de bedoeling dat dit ervoor zou zorgen dat de productie een jaar eerder op gang kwam.

In 1961 werden de eerste peren aangeplant, tien verschillende rassen, onder andere Conference, Clapp's Favorite en Thriomphe de Vienne. Alles bij elkaar 10.977 bomen. Er was in totaal ongeveer 37 hectare nieuwe boomgaard bijgekomen.

Vanaf 1962 begon de productie in de Bathpolders goed op gang te komen. Vooral de appels deden het erg goed. Bij de peren duurde het wat langer, die waren niet alleen later geplant, peren hebben ook meer tijd nodig om zich te ontwikkelen. Dat zorgde voor enkele goed winstgevendende jaren. Niet altijd alleen door het verkochte fruit, ook door uitkeringen van de hagelverzekering. Verschillende keren was er sprake van grote schade, maar omdat het bedrijf daar goed voor verzekerd was, leverde dat weinig nadeel op.

In 1967 werd opnieuw een perceel van negen hectare boomgaard ingestoken. De oppervlakte kwam daardoor op 46.50 hectare. Weer een jaar later volgde de laatste fase met een uitbreiding van twaalf hectare. Met een totaal van 58.74 hectare bereikte het fruitareaal van De Bathpolders daarmee zijn grootste omvang.

Tabel 9. Totale aanplant van appels en peren in de Bathpolders, in aantallen bomen in 1968.

Peren	Aantal	Appels	Aantal
Super Trevoux	814	Yellow Transparent	794
Oomskinderen	398	Stark Earliest	2.018
Clapp's Favourite	990	James Grieve	4.594
Bonne Louise d'Avranches	5.161	Tydemans' Early	993
Beurré Hardy	2.325	Ellison's Orange	2.078
Thriomphe de Vienne	2.113	Cox's Orange Pippin	7.689
Conference	5.781	Benoni	440
Doyenné de Comice	4.693	Odin	48
Beurré Alexandre Lucas	1.361	Ivette	40
Packham's Triumph	325	Goudreinet (Schone van Boskoop)	2.663
		Golden Delicious	17.928
		Winston	4.523
Totaal	23.961	Totaal	48.812

Bron: Zeeuws Archief, Archief Bathpolders, inv.nr. 103, Jaarverslagen Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij 1958-1972/1971.

Naast deze appels en peren waren ook nog wat bessen aangeplant. Van de zwarte bessen de rassen: Wellington XXX (2.330) en Baldwin (1.400 stuks). Van de rode bessen was er maar een ras: Jonkheer van Tets (2.637 stuks). In totaal 6.367 bessenstruiken.

Voor de opslag en het sorteren van het fruit moesten er geschikte gebouwen komen. Een houten fruitschuur van dertig bij twintig meter werd nieuw gebouwd en de schuur die in Valckeslot stond werd verplaatst naar de Bathpolders. In koelruimte werd niet geïnvesteerd, die kon voordeliger gehuurd worden bij de veiling in Krabbendijke.

24 Verkoop van de oude boomgaarden

Na de eerste verkoop, in 1955, van een deel van de boomgaard in Valckeslot aan de gemeente Goes, gebeurde er enkele jaren niets. Het duurde tot 1963 voordat weer een deel van de oude ZFM-boomgaarden in handen van de gemeente Goes kwam.

Dat begon met het land in Wolphaartsdijk, bijna 9,5 hectare. Dit bracht f 89.000,- op. In hetzelfde jaar volgde een tweede verkoop, ook aan de gemeente Goes. De prijs was in dit geval al beduidend hoger: f 201.658,50 voor ruim vier hectare.

En in 1967 volgde de laatste grondverkoop in Goes. De gemeente had het resterende land in Valckeslot nodig als bouwgrond. Er werd een hoge prijs voor betaald. De 12.34.67 hectare leverde f 1.179.699,75 op. Het enige bezit in Goes dat nog over bleef, was het huis van de directeur aan de Valckeslotlaan.

Vervolgens was het de beurt aan Nisse-Stelle. Het was al langere tijd de bedoeling geweest om de oude bomen daar te rooien en opnieuw in te planten. Omdat men alle boomgaard in de Batholders wilde concentreren lag verkoop intussen meer voor de hand. Dit land lag ver van stad of dorp, dus landbouw was de enig mogelijke bestemming voor deze grond. Eind 1968 werd het perceel door notaris Van Dissel bij inschrijving verkocht. Er waren vijf inschrijvers, voor zeer uiteenlopende bedragen:

M. de Witte, Goes	f 46.500,-
J. Acda, Nisse	f 75.000,-
M. Acda, Baarland	f 110.100,50
W. Boonman, Nisse	f 111.112,-
M. de Winter, Nisse	f 125.109,-

De 9.11.80 hectare ging naar M. de Winter voor een prijs van f 13.720 per hectare. Minder dan verwacht, want de commissarissen hadden de opbrengst vooraf geschat op ongeveer f 15.000,-.

Ongeveer een jaar later, in november 1969, volgde de verkoop van het laatste 'buitenperceel': Kwadendamme. Ook deze keer door notaris Van Dissel, bij inschrijving. De inschrijvers waren:

M.J. Almekinders, Baarland	f 71.111,-
M. de Winter	f 84.225,57
Acda	f 85.212,-
Gebr. Klaassens	f 93.450,-
D. Driedijk, Baarland	f 95.648,10
Wed. C. Rijk, Kwadendamme	f 102.331,-

De wed. C. Rijk was de nieuwe eigenaar van de 6.90.60 hectare voor f 14.818,- per hectare. Net als de vorige keer een wat lagere prijs dan verwacht, want de optimistische commissarissen hadden gehoopt op ongeveer f 16.000,-.

25 Zware tijden voor de fruitteelt

Zoals hiervoor aangegeven werd in de Bathpolders als laatste perceel in 1968 nog twaalf hectare boomgaard ingeplant. Het lijkt bijna tegen beter weten in.

Al in 1967 was door een grote oogst en lage prijzen een groot verlies geleden: f 88.161,31. In 1968 was het met een verlies van f 59.790,70 niet veel beter. De écht slechte jaren moesten toen nog komen: 1969 f 177.527,13 verlies en 1970 f 108.291,26.

Uiteraard beperkten de problemen zich niet tot de ZFM: de Nederlandse fruitteelt zat eind jaren zestig in een diepe crisis. In het seizoen 1968/1969 leed 88% en in 1969/1970 leed 95% van de bedrijven verlies.

Voornaamste oorzaak was de enorme productie-uitbreiding in Italië en Frankrijk. In die landen was met overheidssubsidies een groot areaal aan appels, peren en perziken aangeplant. Toen die volop in productie kwamen zette dat de prijzen zwaar onder druk. In tien jaar tijd was de appelproductie in de zes landen van de EEG toegenomen van 3,7 miljoen ton tot 6 miljoen ton, die van peren van 1,2 miljoen tot 2,4 miljoen ton en van perziken steeg de aanvoer van 700.000 tot 1,8 miljoen ton. En het einde van de stijging was nog niet in zicht.

Er waren echter veel meer concurrentievervalsende maatregelen genomen in het buitenland: fiscale voordelen, exportsubsidies, subsidie voor de bouw van koelhuizen, enz.

Een doorn in het oog van de fruitteeltsector bleef de grote invoer van fruit van het Zuidelijk halfmond. Het was echter moeilijk om daar verandering in te brengen. De andere EEG-landen voelden er niet veel voor en ook in Nederland was de steun voor invoerbeperkingen niet algemeen. Zo was het Productschap Groenten en Fruit tegen een beperking. De handel, die veel belang had bij de import, won het op dat gebied binnen het Productschap van de telers en de veilingen.⁵⁶

Een binnenlands probleem was dat de productiekosten in Nederland sterk gestegen waren in de jaren zestig. Vooral de loonkosten waren hard omhoog gegaan:

Tabel 10. Loonkosten van de ZFM 1962 – 1967, in guldens.

1962	f 138.201,-
1963	f 149.849,-
1964	f 181.334,-
1965	f 209.877,-
1966	f 233.166,-
1967	f 256.953,-

Bron: Zeeuws Archief, Archief Bathpolders, inv.nr. 103, Jaarverslagen Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij 1958-1971 / 1972.

Omdat heel de Nederlandse fruitteelt onder de moeilijke omstandigheden leed, was in de tweede helft van de jaren zestig door de overheid al een rooipremie ingesteld. In 1969 werd die vervangen door een E.E.G. - rooipremie. Veel fruittelers maakten hier gebruik van, in eerste instantie om hun oude boomgaarden te rooien. Daar bleef het niet bij, al snel volgden de jongere boomgaarden. In 1970 was ongeveer éénderde van de Nederlandse fruitbomen gerooid, maar zelfs dat had weinig effect. Tegen die tijd lag de premie op f 2.896,- per hectare, op voorwaarde dat de eerste vijf jaar geen nieuwe boomgaard werd ingeplant. Helaas deden de grote concurrenten nauwelijks mee, in Italië werd helemaal geen gebruik gemaakt van de

regeling en in Frankrijk maar in beperkte mate.

Wat nu te doen? Ook bij De Bathpolders werd die vraag gesteld, na het zeer grote verlies in 1969. Besloten werd in ieder geval voorlopig door te gaan, *aangezien de Z.F.M. - percelen in de Bathpolders tot de allerbeste boomgaarden van ons land behoren, zal het een bijzonder moeilijke beslissing zijn of op dit ogenblik tot de vernietiging van een dergelijke investering moet worden overgegaan.*

Als één bedrijf moest kunnen overleven, dan toch zeker De Bathpolders met zijn boomgaarden die op een efficiënte manier geëxploiteerd konden worden nu alles op een plaats geconcentreerd lag, na de verkoop van de buitenpercelen.

Toch bleken de problemen vrijwel onoverkomelijk. In 1969 werden om te beginnen de bessen gerooid, niet alleen het hard fruit stelde teleur. Vervolgens werd in 1970 tien hectare boomgaard gerooid met daarop: Stark Earliest, Tydeman's Early, Golden Delicious, James Grieve, Winston en Cox's Orange Pippin.

In dat jaar kwam er ook een nieuwe bedrijfsleider. Na vijftig jaar, waarvan 38 als directeur van de ZFM, ging J.A. van Willegen per 17 mei 1970 met pensioen. Zijn opvolger was P. Geense, die bij zijn benoeming toegesproken werd door president-commissaris P. van der Have: *U neemt de leiding over in een uiterst moeilijke periode voor de fruitteelt, maar wij hebben er alle vertrouwen in, dat U het bedrijf op de juiste wijze zult leiden. ... Als bedrijfsleider wordt U zonder twijfel met pogingen gekonfronteerd om van U misbruik te maken. Let daar goed op en houd de lijn recht.*⁵⁷ Geense stond er niet helemaal alleen voor, want ondanks zijn pensionering bleef Van Willegen nauw bij het bedrijf betrokken. Als commissaris en tevens waarnemend directeur bleef hij de dagelijkse gang van zaken volgen.

Intussen was de situatie nog nauwelijks verbeterd en in het najaar van 1971 werd weer een stuk boomgaard gerooid. Deze keer zowel appels als peren:

James Grieve	0.90 hectare	
Ellison's Orange	<u>2.40</u>	
Totaal appels:		3.30 hectare
Super Trévoux	1.16	
Beurré Alexandre Lucas	1.14	
Clapp's Favourite	1.10	
Packham's Triumph	0.40	
Oomskinderen	0.40	
Bonne Louise d'Avranches	<u>0.80</u>	
Totaal peren:		5.00
Windscherm	<u>0.40</u>	
Totaal:		8.70 hectare

Het kleinere areaal boomgaard moest ook consequenties hebben voor het aantal personeelsleden. Er was nog negen man in dienst van het fruitbedrijf. Inmiddels was er minder dan veertig hectare boomgaard overgebleven en omdat één man ongeveer 6,5 hectare kon bewerken was eigenlijk maar plaats voor zes werknemers, daarom moesten er drie weg. Helaas was ook bij de landbouwafdeling geen plaats voor deze mensen, in die tijd van toenemende mechanisatie had men daar geen behoefte aan meer personeel.⁵⁸

26 Het definitieve einde van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij

Nadat over 1970 weer een groot verlies werd geleden was het wel duidelijk dat er rigoureuze ingegrepen moest worden. Anders zouden de reserves binnen een paar jaar verdwenen zijn. In de aandeelhoudersvergadering van De Bathpolders, op 17 juni 1971 werden enkele mogelijkheden besproken.

1. Het areaal fruit inkrimpen tot ongeveer twintig hectare.
2. Om kosten te besparen de ZFM liquideren en een afdeling laten worden van NV De Bathpolders.
3. Opzeggen van het lidmaatschap van de Veilingvereniging Zuid-Beveland. Daardoor zou het aandeel van de ZFM in de leden- en bouwlening opgevraagd kunnen worden. Per 1 april 1971 bedroeg het aandeel van de ZFM in het ledenkapitaal f 7.530,38 en het aandeel in het bouwfonds f 15.683,68. Omdat ook de VVZB onder andere door de fruitteeltcrisis slechte resultaten behaalde, daalden deze bedragen al enkele jaren.

Gekozen werd voor de tweede mogelijkheid: de ZFM zou verder gaan als onderdeel van De Bathpolders. Daarmee werd het zeventigste jaarverslag, over 1972, tevens het laatste, want *op voorstel van het College van Commissarissen en met goedkeuring van de aandeelhouders wordt besloten de vennootschap per 31 maart 1973 te ontbinden en te liquideren na 1 april 1973 ... De Landbouw Maatschappij 'De Bathpolders' zal het boomgaardbedrijf in de dan aanwezige omvang exploiteren vanaf 1 april 1973.*⁵⁹

Het laatste jaar van de ZFM werd wel met een positief resultaat afgesloten: er was een winst van f 65.000,-. Voor de hele fruitsector bleek in 1973 dat de genomen maatregelen uiteindelijk toch een positief effect hadden. De fruitteelt was, na een reeks van verlieslatende jaren, eindelijk weer rendabel.

Zo eindigde de ZFM met een oppervlakte boomgaard die net iets kleiner was dan die waarmee ze begon. In 1902 was er ruim 44 hectare, in 1972 bijna veertig.

Tabel 11. Oppervlakte boomgaard van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij bij de liquidatie in 1972. Oppervlakte in hectare per ras.

Appels	Oppervlakte	Peren	Oppervlakte
James Grieve	1.50	Conference	6.20
Benoni	1.30	Beurré Hardy	4.00
Cox's Orange Pippin	6.90	Thriomphe de Vienne	2.25
Goudreinette	2.20	Doyenné de Comice	4.15
Winston	2.40	Bonne Louise d'Avranches	2.60
Golden Delicious	5.70	Beurré Alexandre Lucas	0.20
Totaal	20.00	Totaal	19.40

Bron: Zeeuws Archief, Archief Bathpolders, inv.nr. 103, Jaarverslagen Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij 1958-1972/1971.

27 'Afdeling fruit' van De Bathpolders

De verandering in de ondernemingsstructuur bracht geen wezenlijke verbetering van de resultaten met zich mee. Ze waren wisselend, maar over het algemeen teleurstellend. Er werd vaker verlies geleden dan winst gemaakt. Voor een groot deel was dat te wijten aan

de blijvend moeilijke situatie in de fruitteelt, met overproductie en een grote invoer van buitenlands, kwalitatief vaak beter fruit. Maar het had ook te maken met het feit dat er veel kosten gemaakt moesten worden voor plukken, sorteren en koelen. Alles door mensen in loondienst, van De Bathpolders of van de veiling in Krabbendijke waar het sorteren en koelen gebeurde. Als het maar enigszins mogelijk was hanteerde men de aloude ZFM-methode van de verkoop van het fruit 'op het hout'.

Ondanks de problemen groeide de fruitafdeling wel. Begin jaren tachtig eerst naar 45 en vervolgens naar 53 hectare. Dat grotere areaal moest bewerkt worden door steeds minder mensen. Waren er in 1970 nog zes, enkele jaren later waren het er nog vier en vanaf 1980 drie. Eigenlijk was dat te weinig, vooral het snoeiwerk konden ze niet meer aan. Daar werden fruittelers uit de omgeving voor ingehuurd.

Dertien jaar na de liquidatie van de ZFM kwam ook het einde voor de NV De Bathpolders. In maart 1985 was er een bod van projectontwikkelaar M. Eibrink, uit Zwolle. Die wilde het bedrijf in kleine stukken opdelen en daarna te gelde maken. Noch de prijs, noch de plannen van Eibrink stonden de commissarissen van De Bathpolders erg aan. Maar kort daarna hoorden ze dat de verzekeringsmaatschappij 'Utrecht' (onderdeel van AMEV, later Fortis) belangstelling had. Die maatschappij zag grond als een veilige belegging, ze bezat al 15.000 hectare landbouwgrond.

De onderhandelingen duurden niet lang. Een paar maanden later konden de aandeelhouders stemmen over een bod van f 8.800,- per aandeel van f 500,-. Het totale overnamebedrag was 24 miljoen gulden voor de ongeveer 670 hectare bouwland en boomgaard en 240 hectare schorren en slikken in de Oosterschelde. In financieel opzicht had vrijwel geen van de aandeelhouders bezwaar tegen de overname, zo bleek in de vergadering waarin over het bod beslist moest worden. Emotioneel lag het voor sommigen moeilijker, zoals voor jhr. J.M. de Beaufort, die zijn lange betrokkenheid bij de ZFM in herinnering riep en voor J.M. Kakebeeke wiens grootvader J.M. Kakebeeke een van de mede-initiatiefnemers van de oprichting van NV De Bathpolders was geweest. Daarnaast was zijn oom Walter vele jaren directeur en commissaris.

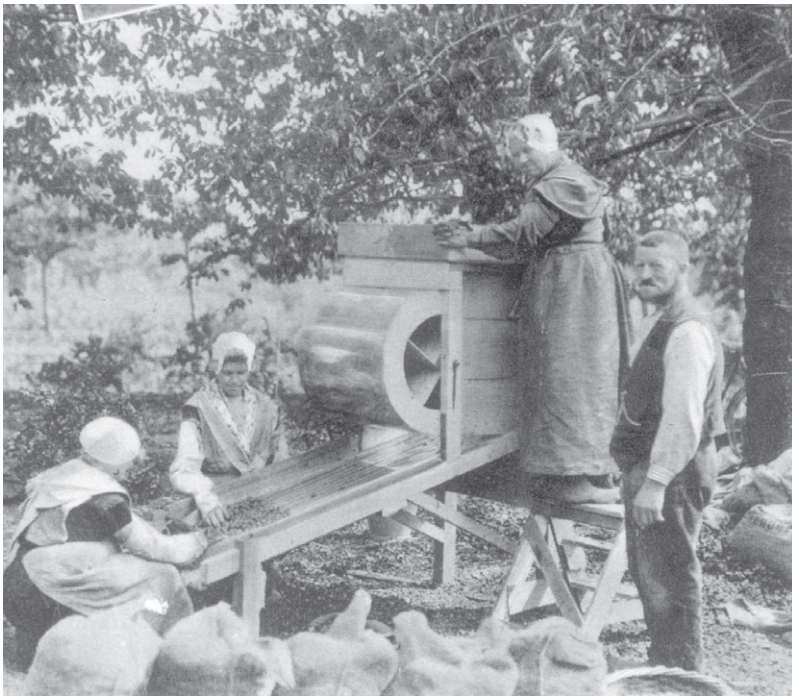
Toch was er nooit twijfel aan de uitkomst van de aandeelhoudersvergadering. Het bod was te mooi om af te slaan. Vooral ook omdat de resultaten van het bedrijf de laatste jaren te laag waren om voor een redelijk rendement op de aandelen te zorgen. In juni 1985 was de overname van NV De Bathpolders afgerond.

De 'Utrecht' hield niet al het land zelf. Vóór de overname was al afgesproken dat Bathpolder-commissaris en grootaandeelhouder H. Meijer, van aardappelkweek- en verwerkingsbedrijf C. Meijer, een deel van de grond over zou nemen. Het betrof ongeveer 250 hectare van de hoeve Zuidhof, bestemd voor het telen van pootaardappelen.⁶⁰

Voor de aandeelhouders wier familie sinds de oprichting bij de ZFM betrokken was, leverde de verkoop een mooi resultaat op. Bij de 'fusie' in 1958 hadden ze drie aandelen Bathpolders van f 500,- gekregen voor een aandeel ZFM van f 1.000,- met een waarde van ongeveer f 3.000,- en nu ontvingen zij een bedrag van f 26.400,-.

23. *Het plukken van kruisbessen, circa 1930.*

24. *Het schonen van kruisbessen met een windmolen. Bij het plukken kwam er veel blad mee omdat de (harde) bessen van de takken geritst werden. Dat moest er uitgehaald worden en dat gebeurde met de wind- of wanmolten. Circa 1930.*

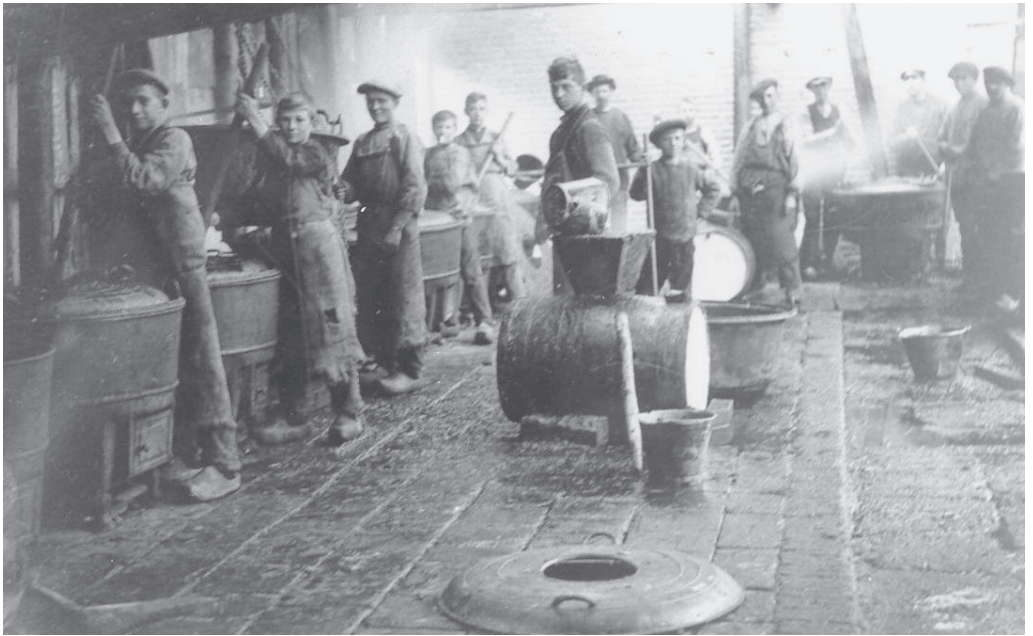
25. en 26. Het vervoer van kruisbessen in de boomgaard op een slee.

27. Het wassen van het fruit voordat het in tonnen werd verpakt. Kapelle, circa 1930.

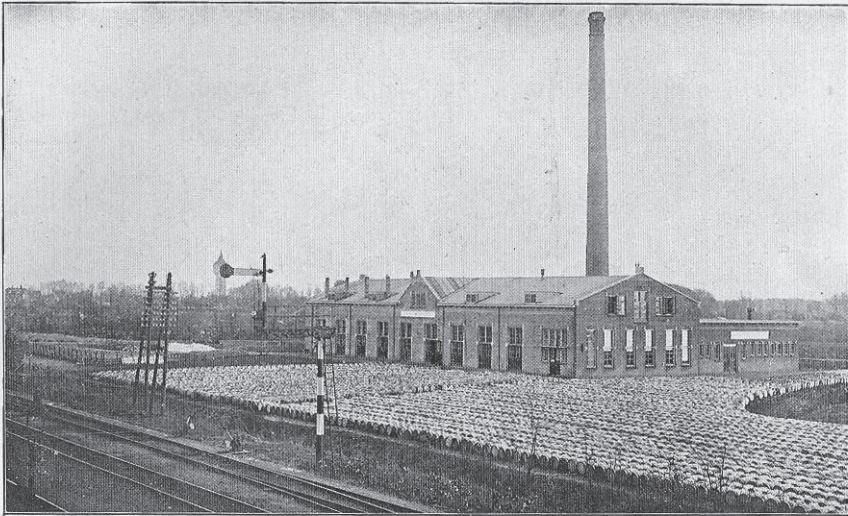
28. Vroeger werden de fabrieks-aardbeien al op het bedrijf of op de weiling verwerkt tot halffabricaat: de vruchten werden in een oplossing van sulfiet in tonnen gedaan. Deze tonnen werden opgeslagen bij de fabriek en in de inhoud werd in de loop van de winter verwerkt tot jam. Kapelle, circa 1930.

29. Kookketels in een fruitverwerkingsfabriek. Kapelle, circa 1930.

N.V. ZEEUWSCHE APPELSTROOPFABRIEK EN DROGERIJ

Vruchtenpulpen - Vruchtensappen - Vruchtenconserven - Jams - Appelstroop

30. De appelstroopfabriek tegenover het station in Goes, circa 1919.

31. Bloeiende boomgaard van de ZFM in Valckeslot.

32. Boomgaard met onder- en tussenbeplanting, hoeve 'Spoorzicht'. Op de achtergrond de windsingel van Italiaanse populieren.

33 Bespuiting met de 'Sand' motorspuit op de 'Albertinahoeve' in Kloetinge, eigendom van de familie Van der Have. Links bedrijfsleider Marien van der Linden.

34. Bespuiting met de rugspuit en een met de hand aangedreven spuit, hoeve 'Spoorzicht'.

35. Motorspuit, hoeve 'Spoorzicht'.

36. Het plukken van fruit in manden en kisten, in de boomgaarden van de ZFM.

37. Kapelle, plukploeg in de boomgaard, met rechts een bascule voor het afwegen van het fruit, circa 1925.

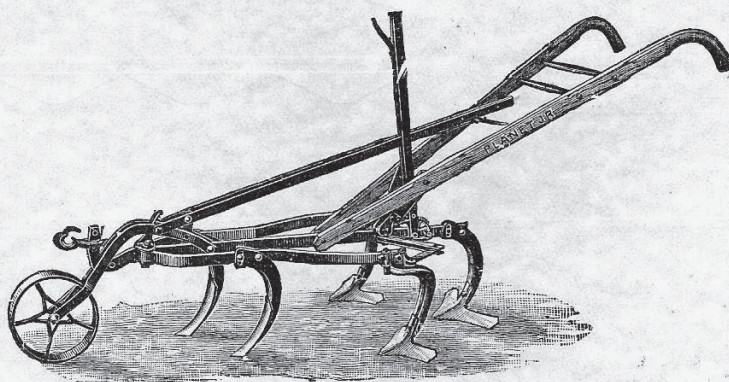

38. In tijden van grote oogsten werden de hardere appelsoorten op stro opgeslagen om daarna verzonden te worden. Hier de oogst op het bedrijf van N. Eversdijk, circa 1940.

PLANET JR CULTIVATOREN

voor Handkracht en Paardenbespanning

mogen in geen Boomgaard
of Kweekerij ontbreken!!

LAAG VAN BOUW - SMAL OF BREED VERSTELBAAR -
VAN AMERIKAANSCH STAAL - OERSTERK

Leverbaar in diverse uitvoeringen met
Cultivatortanden, Ploegijzers en Ganzevoeten

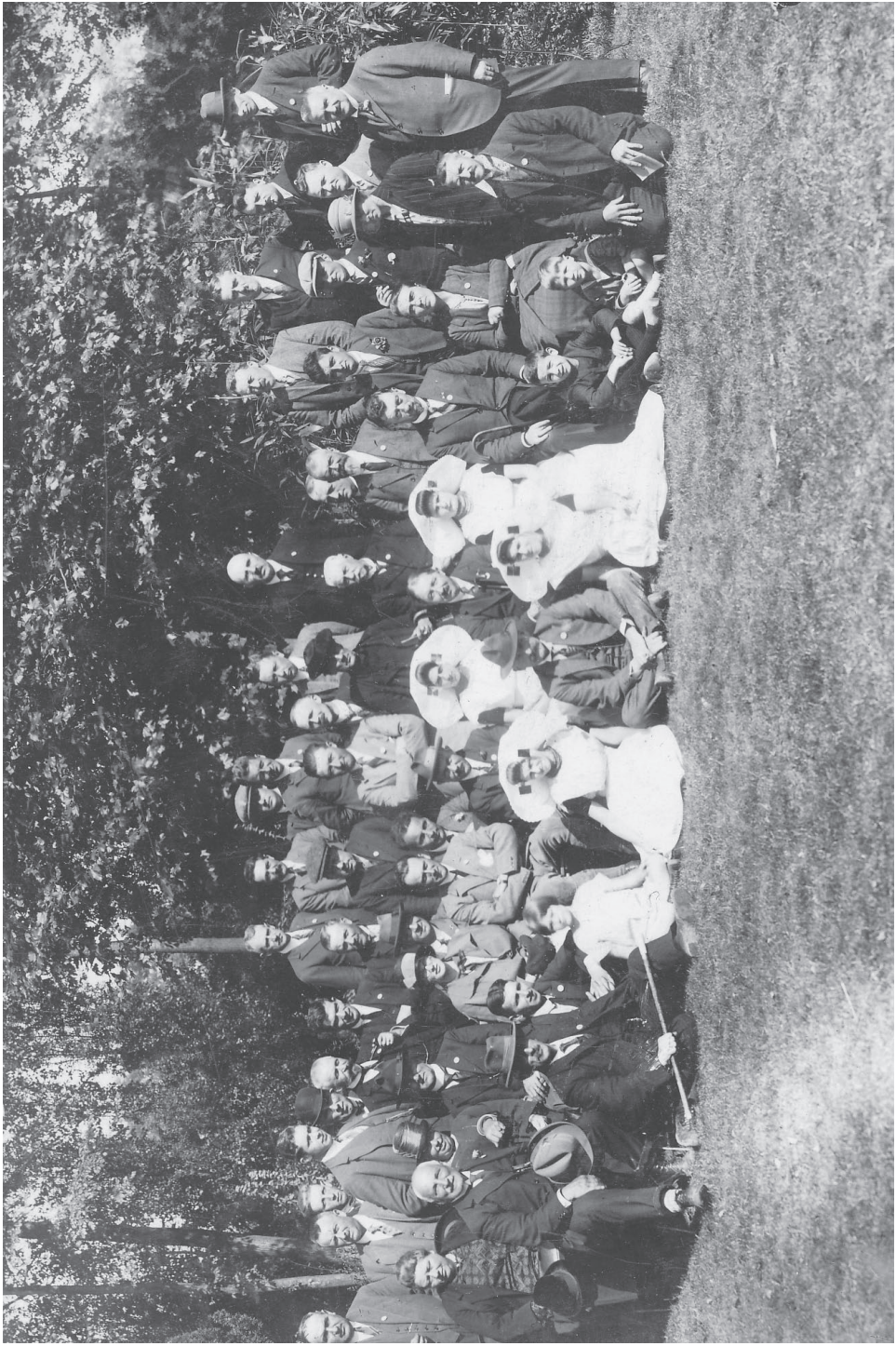
ALLEENVERTEGENWOORDIGERS voor NEDERLAND

N.V. HANDELMAATSCHAPPIJ

MASSEE & ZOON

GOES

39. Advertentie voor Planet cultivatoren, van de firma Masseur in Goes, 1935.

40. Excursie van de leden van de Nederlandsche Pomologische Vereeniging naar Zuid-Beveland in september 1925. De foto is gemaakt in de boomgaarden van het bedrijf 'Eureka', van de familie Van der Have.

41. Impressie van de jacht te Kloetinge in 1903. Vlnr. H. Pauw van Wieldrecht, J.J. Walland, J.J. Clotterbooke Patijn, R. Snouckaert, C. van Strien en Cornelissen.

42. Begin van de jacht vanaf hofstede Middenhof in 1899. Vlnr. Cornelissen, W. van Amerongen, J.J. Clotterbooke Patijn, J. Kakebeeke, vrouw Van Liere, R. Snouckaert, dochters Van Liere, Buteijn, F. Kakebeeke, Claus, pachter W. van Liere van hofstede Middenhof, dochter van Cornelissen, W. Kakebeeke, C. van Strien, Van Weel, Overman, W.F.K. Lenshoek, H. Pauw van Wieldrecht en A. Lantsheer.

43. Logo van de fruit-tentoonstelling in Goes in 1935.

44. Logo van de Nederlandsche Fruithandel, één van de afnemers van de CZFV.

45. Fruitplukken in klederdracht.

III De NV Zeeuwsche Landmaatschappij

1 Inleiding

De laatste decennia is er een groot aantal beleggingsfondsen geïntroduceerd. In de negentiende eeuw werden dergelijke fondsen eveneens opgericht, ook in Zeeland. De NV Zeeuwsche Landmaatschappij (ZLM), die in landbouwgrond investeerde, was er een van. Het tijdstip van oprichting was perfect, de resultaten waren goed, en toch werd de NV al na zeven jaar geliquideerd. In de volgende hoofdstukken wordt de gang van zaken met betrekking tot het fonds beschreven. Tot slot zal geprobeerd worden een verklaring te vinden voor het geringe succes van de maatschappij.¹

Het wel en wee van de Landmaatschappij hing nauw samen met de ontwikkelingen in de landbouw. Daarom zal eerst gekeken worden naar het verloop daarvan in de negentiende eeuw. De nadruk zal daarbij liggen op de akkerbouw, ook toen de voornaamste vorm van landbouw in Zeeland.

2 Groei en krimp in de negentiende eeuw

De eeuw begon goed voor de akkerbouwers. In de Franse tijd waren de prijzen van hun producten tot grote hoogte gestegen. Als gevolg van onder andere oorlogshandelingen en handelsblokkades ontstond er in heel Europa een tekort aan graan. Door goede oogsten en grote importen, uit het Oostzee en Zwarte Zeegebied, daalden vanaf 1818 de graanprijzen echter al snel naar het niveau van de jaren zeventig van de achttiende eeuw. Ook de prijs van veel andere akkerbouwproducten ging omlaag. De veehouderij kende minder problemen.

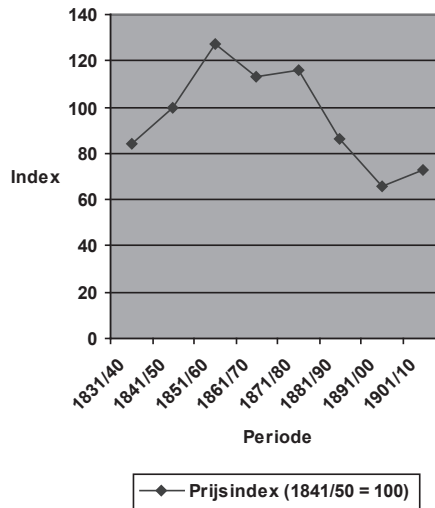
In de jaren twintig bereikten de prijzen hun dieptepunt, waarna een lichte stijging begon die na 1850 versnelde. Voornaamste oorzaak van het herstel was de groeiende vraag als gevolg van de snel toenemende bevolking. Ook de goede ontwikkeling van de economie in de buurlanden, waar de industrie sterk groeide, speelde een rol. De prijzen van vrijwel alle producten waren hoog, zodat de hele landbouwsector goede jaren doormaakte.

3 De grote landbouwcrisis van 1878 tot 1895

Het einde van deze winstgevende tijd kwam in 1878, toen een crisisperiode begon die bijna twintig jaar zou duren. Ook deze keer werd vooral de akkerbouw getroffen, en ook deze keer was het vooral de graanprijs die onderuit ging. De bedreiging kwam deze keer niet uit het oosten, maar uit het westen. De aanleg van spoorwegen in de Verenigde Staten zorgde ervoor dat grote gebieden ontsloten werden waar tegen zeer lage kosten graan geproduceerd kon worden. Daar kwam bij dat ook het zeetransport in die tijd, door de introductie van het stoomschip, steeds sneller en goedkoper werd. Het gevolg was dat Europa overspoeld werd door goedkope tarwe: van 22 miljoen bushel (van 0,35 hl.) in de periode 1861/70 naar 1.400 miljoen bushel in 1880/84.² Na 1880 kwamen er tevens grote hoeveelheden graan uit Rusland en rond 1890 ook uit Argentinië. De invloed op de tarweprijs blijkt duidelijk uit grafiek 3.

Grafiek 3.
Prijs van rode tarwe
in Groningen in
de periode 1831-1910.

Bron: J. Bieleman,
Geschiedenis van de landbouw
in Nederland 1500 – 1950, pag. 214.

De prijs van veel andere akkerbouwproducten daalde eveneens, maar gewassen als koolzaad, vlas en aardappelen, bleven een redelijke prijs opbrengen. Toch konden deze gewassen de klap niet echt opvangen. Veel boeren hadden geen grond die geschikt was om ze te telen. Daarnaast moest men ook rekening houden met de vruchtwisseling en de verdeling van de arbeidsbehoefte over het jaar. Een groot probleem voor de Zeeuwse landbouw was het verdwijnen ná 1870 van de meekrapteelt. In 1868 ontdekten Duitse chemici hoe ze synthetische kleurstoffen konden maken. In 1873 was de concurrentie hiervan al zo groot dat de meekrap niet meer winstgevend te telen viel.³ Gelukkig was er een vervangend gewas op komst: de suikerbiet. Na een aarzelend begin breidde die teelt zich snel uit: van 6.600 hectare in de periode 1866/70 naar 20.300 hectare in 1881/1890.⁴

Een klein deel van de boeren ging zich meer op de fruitteelt richten, zoals we hiervoor gezien hebben. Voor de betrokkenen een goede zaak, maar gezien de kleine oppervlakte van beperkt belang om de problemen op te lossen.

4 Herstel in de jaren negentig

Rond 1895 werd duidelijk dat de prijzen door hun dieptepunt heen waren. Na enkele tientallen jaren van roofbouw in de graanexporterende landen begonnen ook daar de productiekosten te stijgen. Tegelijkertijd daalde, door een sterke groei van de arbeidsproductiviteit, de kostprijs per eenheid product in West-Europa.

Deze ontwikkeling was al veel eerder in gang gezet. Halverwege de negentiende eeuw begonnen met de aanleg van drainage, het gebruik van kunstmest en andere teeltsystemen. Vooral de inspanningen van de toenmalige directeur van de Wilhelminapolder, I.G.J. van den Bosch, om deze veranderingen in te voeren zijn van groot belang geweest voor de Zeeuwse landbouw.

Het gevolg van deze veranderingen in de landbouwpraktijk, de stijgende productiviteit, was al snel merkbaar. Als we kijken naar de cijfers voor Zeeland blijkt dat de tarweopbrengst steeg van 21,8 hl. per hectare in het tijdvak 1851/60, naar 24,1 in het tijdvak 1861/70. Voor aardappelen is deze stijging nog opvallender: van 112 hl. per hectare naar 142.⁵

De nieuwe landbouwmethoden werden op steeds grotere schaal ingevoerd en vormden zo een belangrijke factor bij het bestrijden van de crisis. Een en ander leidde ertoe dat van veel gewassen tegen het eind van de eeuw de opbrengsten veertig tot tachtig procent hoger lagen dan in de jaren vijftig.⁶

Ook de overheid leverde in deze periode een bijdrage aan het herstel. Vooral door de stimulering van het landbouwonderwijs en de voorlichting. Tot slot hebben ook de coöperaties een bijdrage geleverd aan de modernisering van de landbouw. Zowel de aan- en verkoopverenigingen als de kredietcoöperaties.⁷

Al deze ontwikkelingen leidden tot een nieuwe bloeiperiode voor de Nederlandse landbouw die tot ná 1910 zou duren.

Een goed beeld van de toestand in de landbouw krijgt men ook door het kijken naar het verloop van de grondprijzen. Grafiek 4 heeft weliswaar betrekking op Groningen, maar ook dat is een zeeleigebied, zodat de trend vergelijkbaar is met de Zeeuwse situatie.⁸ Dat blijkt ook uit de prijzen die in de administratie van de Landmaatschappij voorkomen.

Grafiek 4. Grondprijs in Groningen 1840/1950. Samengesteld aan de hand van 2.700 publieke en openbare verkopeningen van boerderijen.

Bron: J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500 – 1950*, pag. 265.

5 De oprichting van de Zeeuwse Landmaatschappij

De statuten van de NV Zeeuwse Landmaatschappij, te Goes, werden goedgekeurd op 1 augustus 1895 bij Koninklijk besluit nr. 32. Afgaande op het verloop van de grondprijzen, zoals dat blijkt uit grafiek 4, was een beter moment voor de oprichting moeilijk denkbaar.

Uit artikel 1 van de statuten blijkt dat het doel van de vennootschap *de exploitatie van door aankoop verkregen bouwhoeven en landerijen in de provincie Zeeland* was.⁹ Volgens het eerste jaarverslag gingen de doelstellingen nog wat verder. Het streven was *om het landbezit in Zeeland zooveel mogelijk te houden en te brengen in Nederlandsche handen [en niet in Belgische of Franse], en de aldaar te uitgebreide bedrijven te verkleinen, om daardoor het landgebruik te brengen onder het bereik van de velen die door de uitgebreidheid daarvan thans zijn uitgesloten.*¹⁰

De oprichters, die ook het eerste bestuur vormden, kwamen uit heel Zeeland en waren allen mannen van aanzien:

mr. Johan van der Lek de Clercq, vice-president van de arrondissementsrechtbank te Middelburg en notaris te Zierikzee, voorzitter.

Philip Matias de Ronde Bresser, notaris te Heinkenszand, secretaris.

Karel Jan André Guyon baron Collot d' Escury, rentmeester van het kroondomein rentambt Hulst en burgemeester van Hontenisse.

Adriaan Deodatus de Marez Oijens, bankier te Amsterdam.

Willem Frederik Karel Lenshoek, rentmeester. Hij vormde als gedelegeerd commissaris het dagelijks bestuur, samen met de administrateur Willem Albert de Laat de Kanter, kassier te Goes.

De maatschappij had een kapitaal van f 500.000,- verdeeld in tien series van honderd aandelen van f 500,-. In eerste instantie werden twee series geplaatst zodat er f 100.000,- beschikbaar was. Indien nodig konden ook nog obligaties uitgegeven worden tot een bedrag van het drievoud van het geplaatste en volgestorte kapitaal. Het dividend zou, als de resultaten het toelieten, minstens 3,5% bedragen.

6 Het boekjaar 1895/1896

Bij de oprichting had de maatschappij de beschikking over 97.59.40 hectare bouw- en weiland op Zuid-Beveland. Naast een groot aantal losse percelen was daar ook een boerderij in de Hein Lievenshoek in Ellewoutsdijk bij inbegrepen. In dat eerste boekjaar was er een forse uitbreiding van het grondbezit tot in totaal 205.85.19 hectare. Het grootste deel van deze groei kwam door de aankoop van twee boerderijen in 's-Heer Arendskerke *welke boerenwoningen beiden in handen van den Buitenlander zouden zijn gekomen, indien de maatschappij niet ware opgericht geweest.*

De eerste van de twee boerderijen is *de aller gunstigst gelegen hofstede "Buitenlust",* gelegen aan de Driedijk in de Nieuwe West-Kraaijert bij Nieuwdorp. Deze werd al in de eerste genotuleerde bestuursvergadering, in oktober 1895, door Lenshoek aan de maatschappij aangeboden. Hij had hem net zelf gekocht van mevrouw De Witt Hamer-Kakebeeke. Als er voor december voldoende geld gevonden kon worden zou hij hem overdragen *niettegenstaande hij daartoe door anderen is aangezocht met uitzicht op winst.* Bank Labouchere Oyens en Co. wilde de aankoop financieren en 'Buitenlust' werd voor een bedrag van f 65.104,12 (exclusief 8,5% kosten) aangekocht.

Bij aankoop was de hoeve 70.61.70 hectare groot. De maatschappij kon hier meteen ook een van de andere doelstellingen in de praktijk brengen. Zo werd de boerderij flink verkleind en *met volkomen instemming van den ouden pachter [Abraham Polderdijk] met 40 HA 71 A 39 cA bouw- en weiland,* opnieuw aan hem verpacht. De pacht bedroeg f 40,- per ha, en Polderdijk betaalde daarnaast ook f 150,- voor de vier op het bedrijf staande arbeidershuisjes. Het herenhuis bij de hoeve wilde men apart verhuren voor f 75,- per jaar. De jacht moest een jaarlijkse pacht van f 25,- en zes hazen opbrengen.

Het verlangen van de maatschappij om de bedrijven te verkleinen *waarvan de uitgestrektheid, in verband met het door de pachters benodigde bedrijfskapitaal en met het oog op de plaatselijke omstandigheden, te groot is,* past in een trend die uit veel periodieken en rapporten uit deze periode naar voren lijkt te komen. Dit zou onder andere mogelijk worden gemaakt

door het gebruik van kunstmest, waardoor de productiviteit sterk toenam. Hoewel dat laatste zeker juist is, blijkt uit onderzoek door P. Priester dat deze gesignaleerde trend, in ieder geval op Zuid-Beveland, niet overeenkomt met de werkelijke gang van zaken.¹¹ Er kwamen wel meer zeer kleine bedrijfjes, waar iemand door het gebruik van kunstmest op een paar hectare nog een bestaan kon vinden. Aan de andere kant bleef er een tendens naar steeds grotere bedrijven van meer dan vijftig hectare. Kennelijk bestond het ideaal van bedrijven met veertig hectare als zijnde een *meer normaal en voordeelig geheel* vooral in kringen van personen die wel bij de landbouw betrokken waren, maar zelf geen boer waren. Bedrijfsverkleiningen waren in de praktijk vooral het gevolg van opdeling bij vererving.

De rest van de grond van 'Buitenlust' werd voor een groot deel verpacht aan andere boeren, de pacht zou op den duur in totaal f 2.004,57 per jaar bedragen. Tot slot zou een perceel tegenover Nieuwdorp in 25 perceeltjes van 25 à 30 oude roeden (ongeveer 400 m²) verdeelt worden als *hoveniering* om verpacht te worden tegen prijzen van 25 à 30 cent de roe. Zodoende zou een hectare ruim f 200,- opbrengen.

In het jaarverslag toonde het bestuur zich nog optimistisch over de vraag naar de perceeltjes tuingrond en stelde dat *de kleine man werkelijk behoefte heeft aan een stukje grond*. Dit op basis van de verkoop (door anderen) van enkele kleine perceeltjes bij Nieuwdorp tegen zeer hoge prijzen. In de maanden daarna bleek het echter niet mogelijk de tuintjes te verhuren. De grond werd daarop samen met de andere losse percelen van 'Buitenlust' verpacht. Intussen had de Landmaatschappij in januari 1896 ook de hoeve 'Achterduin' gekocht. Deze lag in de Zuid-Kraaijert en is inmiddels door de aanleg van havens en industrieterreinen verdwenen. Het bedrijf, 37.82.09 hectare groot, werd inclusief twee arbeiderswoningen verpacht aan Pieter de Koster voor een totaalbedrag van f 1.761,94.

Intussen verliep het aantrekken van nieuw vermogen niet al te vlot. In dat verband stelde Oijens in de vergadering van december 1895 de vraag *welken indruk de oprichting der Maatschappij in Zeeland heeft gemaakt?* De Clercq gaf als antwoord *dat die indruk nog niet bepaald is en alleen nieuwsgierigheid de belangstelling van enkelen heeft opgewekt*. Het bestuur besloot te proberen 140 à 200 aandelen te plaatsen en als dat mogelijk was obligaties, met een rente van 3%, uit te geven tegen een koers van 97%. Met behulp van een circulaire moest het publiek aangemoedigd worden de stukken aan te schaffen.

OPENBARE VERKOOPING
van eene
KAPITALE HOFSTEDE,
genaamd „**ACHTERDUIN**”
MET
48 HECTAREN 73 AREN 65 CENTIAREN
Boomgaard, Bouw- en Weilanden,
geheel tiendvrij,
IN DE GEMEENTEN
's-Heer Arendskerke, Borsele en 's-Heer Abtskerke.
Op Zaterdag den 9 November 1895,
des voormiddags te 11 uren,
TE GOES
IN HET KOFFIEHUIS „DE PRINS VAN ORANJE”,
TEN OVERSTAAN VAN
den Notaris J. M. PILAAR te Goes.

46. Aankondiging van de openbare verkoop van de hoeve 'Achterduin'.

47. Advertentie voor de uitgifte van
684 aandelen van de Zeeuwsche
Landmaatschappij op 18 januari
1898.

ZEEUWSCHE LANDMAATSCHAPPIJ.

UITGIFTE

der nog in portefeuille zijnde 684 aandelen à f 500.

De INSCRJVING op bovengenoemde aandelen is tegen **100 pct.**
opgesteld op

Dinsdag 18 Januari 1898,

van **10 uur** voormiddags tot **5 uur** namiddags, ten kantore van:

de Heeren LABOUCHERE OYENS & Co.	te Amsterdam.
" " DE KANTER & HORDIJK	" Goes.
" ARNHEMSCHE BANKVEREENIGING BOON HARTSING & PLEESTER	" Arnhem.
" Heeren LISSA & KANN	" 's Gravenhage.
den Heer F. VAN LANSCHOT	" 's Hertogenbosch.
de Heeren VLAER & KOL	" Utrecht.
" NIJMEEGSCHE BANKVEREENIGING v. ENGELBURG & SCHIPPERS	" Nijmegen.
" Heeren J. A. TAK & Co.	" Middelburg.
" " J. A. ZIP & VAN TELJINGEN	" Rotterdam.
" " C. BAL & Zoon	" Zierikzee.
" " JOH. ECK & Zoon	" Rotterdam.
" " A. BLOEMBERGEN & Zoon	" Leeuwarden.
den Heer W. LAANE	" Rosendaal.
de Heeren GEERTSEMA, FEITH & Co.	" Groningen.
" DORDTSCHÉ BANK	" Dordrecht.

Alwaar Prospectussen, Inschrijvingsbiljetten, Statuten en Jaarverslagen
verkrijgbaar zijn.

De resultaten van deze inspanningen vielen echter tegen. Uit het jaarverslag blijkt *dat het afgesloten boekjaar reden tot tevredenheid heeft gegeven, doch dat in één opzicht wij van teleurstelling moeten gewagen.*

Met teleurstelling bedoelen wij de onverklaarbaar weinige sympathie en ondersteuning welke de maatschappij bij het publiek ondervonden heeft. Men hoopte wel dat een en ander zou verbeteren als de resultaten goed waren en daardoor *het publiek zoowel van meer sympathie zal doen blijken met het doel onze maatschappij, als door het nemen van aandelen deze als eene solide geldbelegging zal koomen te beschouwen.*

Van de tweede uitgifte waren slechts 107 aandelen geplaatst. Het eigen vermogen bedroeg op het einde van het eerste boekjaar dus f 153.500,-.

De *tevredenheid* in het jaarverslag had betrekking op het bereiken van de gestelde doelen en de behaalde financiële resultaten. Die waren dermate goed dat al over het eerste boekjaar het statutaire dividend van 3,5% op de aandelen kon worden uitgekeerd.

Ook de vooruitzichten zagen er goed uit omdat *de oogst recht geeft te verwachten dat al de pachters zonder bezwaar aan hunne verplichtingen zullen kunnen voldoen.* Een meevaller was ook dat Gedeputeerde Staten besloten hadden dat de West-Kraaijert en de Nieuwe West-Kraaijert niet langer moesten meebetalen aan de calamiteuze Borselsepolder. Dat gaf een besparing op de polderlasten van f 100,- per jaar.

7 Het boekjaar 1896/1897

Het grondbezit was dat jaar vergroot met 43.34.34 hectare tot een totaal van bijna 250 hectare. Er was eerst een kleine achttien hectare aangekocht in Grijskerke en Biggekerke. Dat land werd verpacht, voor f 65,- per hectare, aan Abraham Franke uit Aagtekerke. Daarnaast was er een boerderij te Bruinisse, aan de Oudendijk 122, gekocht met 24.40.00 hectare grond. C.J. Hanse Jzn. pachtte het geheel voor f 70,- per hectare. Aangezien de grond was gekocht voor ruim f 1.000,- per hectare gaf dat een brutorendement van ongeveer 7%. Het hoogste

rendement tot dan toe. Eerdere aankopen leverden tussen de 4 en 6,5% op. Ook waren er in de loop van het jaar nog een paar losse perceeltjes gekocht.

Er kwamen dat jaar regelmatig boerderijen op de markt, maar de verkoopprijs was steeds te hoog naar de mening van de Maatschappij. De stijgende grondprijs kan in ieder geval wel gezien worden als een teken dat velen dachten dat de landbouwcrisis voorbij was.

Het zou overigens moeilijk geweest zijn eventuele aankopen te financieren. In het boekjaar werden slechts acht aandelen *op speciaal verzoek van particulieren* uitgegeven. Ook met de uitgifte van obligaties ging het niet goed. Oijens schreef vanuit Amsterdam dat ze met een rente van 3% niet te plaatsen waren. Besloten werd dat De Laet de Kanter de hulp van andere bankiers zou inroepen om aandelen te plaatsen.

Intussen waren de boerderijen geïnspecteerd. Op 'Buitenlust' en 'Achterduin' ging alles naar wens. In Ellewoutsdijk was echter *gebleken dat de gebouwen zeer onderwoond worden*. In opdracht van de maatschappij ging P. Koeman uit Wolphaartsdijk, die zelf boer was, kijken of het land ook verwaarloosd werd door pachter Jan van de Plasse. Dat viel mee, want het bleek *dat de weilanden behoorlijk worden gezuiverd en beweid, terwijl de landerijen naar landsgebruik worden bewerkt en bemest*. De enige kritiek was dat er acht hectare *suikerpenen en vlas* stond, terwijl dat er volgens het pachtcontract maar zes mochten zijn. Toch zag Jan van de Plasse het kennelijk niet meer zitten, want hij zei zelf de pacht op. Zijn opvolger, voor een periode van zeven jaar, was Albrecht Bastiaanse Rijk.

De resultaten van de maatschappij bleven ook dit jaar goed. Het dividend kon dan ook stijgen naar 3,75%. Daarnaast bleef er nog geld over voor het vernieuwingsfonds en een tantième voor de commissarissen. Het bestuur vond dan ook dat *zij hare aandelen mag aanbevelen als eene voor groote en kleine kapitalisten soliede geldbelegging*. *Zodat het voor dezen een spoorslag moge zijn om zich aan onze maatschappij te verbinden, die hun bij gelijke soliditeit en alle gemis van zorg en risico, een hoogere rente aanbiedt dan hunne eigene aankopen hun kunnen geven.*

8 De boekjaren 1897/1898 en 1898/1899

Inmiddels hadden de inspanningen om aandelen te plaatsen *daartoe de medewerking ingeroepen hebbende van Nederlandsche financiers in het algemeen en van de Zeeuwsche in 't bijzonder* enig resultaat opgeleverd. Toch was het met *groot leedwezen* dat het bestuur moest melden dat er *in weerwil van onze bemoeiingen en van de gemaakte kosten* slechts 114 aandelen geplaatst zijn. Van der Lek de Clercq deelde mee dat *na de mislukking der publieke inschrijving ZEd zich officieus gewend heeft tot eenige in Zeeland bekende personen, doch ook daarvan het gevolg zeer mager is geweest, als zijnde slechts 8 aandelen genomen*.

Lenshoek had het over de grens geprobeerd en zei *dat door hem pogingen zijn aangewend bij Belgische bankiers tot het plaatsen van aandelen, doch zonder gunstig resultaat, om reden dat men zowel het maatschappelijk kapitaal als eene rente van 3,75 à 4% te gering achtte*.

Onderhands waren er toch nog enkele stukken geplaatst zodat er nu 453 aandelen uitstonden. De maatschappij had inmiddels dus een eigen vermogen van f 226.500,- terwijl er ook nog f 24.000,- was geleend om de grondaankopen te financieren.

Dat jaar bedroegen de aankopen 8.15.40 hectare. Het totaal kwam nu op 257.34.93 hectare, de grootste omvang die de maatschappij zou bereiken.

De resultaten bleven intussen goed op peil: over 97/98 werd 3,5% dividend uitgekeerd en over 98/99 was dat 3,75%.

48. Van links naar rechts: Cor van Strien (met hond); Anne François Landrij (1856-1924) getr. met Jo Kakebeeke; Tine Polderdijk; Frans Cornelisse, jachttopziener van J.M. Kakebeeke; vrouw Polderdijk, de moeder van Tine en Maatje Polderdijk; Abraham Polderdijk, de pachter van 'Buitenlust'; Dingenis de Wilde, koetsier van J.M. Kakebeeke; Maatje, de jongste dochter van Polderdijk.

De uitgesproken hoop dat dat aanleiding moge geven aan groote en kleine geldbezitters hunne aandacht op onze aandelen te vestigen zal bij het bestuur niet groot meer geweest zijn.

9 Besluit tot liquidatie van de maatschappij

In het volgende boekjaar was de enige gebeurtenis van belang het declareren van een dividend van ruim 3.5%. Ook werd de verplichte jaarvergadering gehouden *doch we hebben feitelijk geheel stil gezeten*, merkte Lenshoek daarin op.

Eind 1900 overleed Van der Lek de Clercq. De Marez Oijens volgde hem op als voorzitter. De nieuwe voorzitter stelde meteen de vraag: *zal men op deze wijze doorgaan nu men feitelijk op het doode punt is gekomen, en het publiek geen aandelen meer wenscht, om reden dezelve niet te allen tijde verkoopbaar zijn?* Met twee stemmen voor, een onthouding en een stem tegen besloot men aan de algemene vergadering voor te stellen om de maatschappij te liquideren. De algemene vergadering werd gehouden op 12 juli 1901. Er waren zestien aandeelhouders aanwezig die, inclusief volmachten, dertig aandeelhouders vertegenwoordigden. Bij elkaar hadden die 107 aandelen met 71 stemmen. Hoeveel aandeelhouders er in totaal waren is niet bekend. Er konden in deze vergadering geen rechtsgeldige besluiten genomen worden, daarvoor moest 75% van het kapitaal vertegenwoordigd zijn. Dat waren 340 aandelen.

Lenshoek gaf wel een toelichting op het voorstel. De geringe belangstelling voor de aandelen zou onder andere door de hoge rentestand komen. Dus *acht hij den tijd voor liquidatie, vooral ook met het oog op de huidige landprijzen en den gunstigen toestand der landerijen gekomen*. Er werd een volgende vergadering uitgeschreven voor 25 juli, daar zou een gewone meerderheid van de aanwezige stemmen voldoende zijn.

Op die volgende vergadering was De Laat de Kanter wegens ziekte afwezig. Hij zou enige tijd later overlijden. Waarnemer, en later opvolger, was D. Stigter *leraar te Amsterdam*. Er waren nu 109 aandelen vertegenwoordigd, goed voor 93 stemmen. Nadat eerst het dividend over het boekjaar 1900/1901 werd vastgesteld op ruim 3,75%, nam men het voorstel tot liquidatie met algemene stemmen aan. De onroerende goederen zouden publiek verkocht worden. De bestuurders die hiermee belast werden zouden 10% van de opbrengst boven pari ontvangen met een minimum van f 2.000,-. Tot slot werd er een commissie ingesteld die toezicht zou houden op de gang van zaken.

10 De afrekening

Op 12 mei 1902 werd de laatste vergadering van de Zeeuwsche Landmaatschappij gehouden. Er waren slechts zeven aanwezigen, waaronder de drie commissieleden: J. Oele, P. Koeman en I.D. Fransen van de Putte. Zij brachten verslag uit.¹² Eerst over het gewone beheer. Het bleek mogelijk een dividend uit te keren *gelijkstaande met 4,24%, een resultaat hetwelk dat van alle voorgaande jaren overtreft, wat dankbaar mag worden opgemerkt*.

Vervolgens kon er *ingewijd in de geheimen van deze administratie* verslag gedaan worden van de liquidatie die een *onverwacht voordeelige afwikkeling* kende.

De boekwaarde van de bezittingen van de maatschappij bedroeg namelijk f 253.950,17, terwijl bij verkoop nu f 322.308,84 ontvangen was. Dat komt neer op een stijging van de grondprijs van ongeveer f 1.000,- per hectare naar f 1.250,-, hetgeen goed overeenkomt met het prijsverloop in grafiek 4. Daarbij valt op dat vooral de door Lenshoek ingebrachte boerderijen in 's-Heer Arendskerke veel meer opleverden dan ze gekost hadden. De winst was bijna 50%. Ook de hoeve te Ellewoutsdijk gaf ruim 40% winst. Na aftrek van het aandeel voor de liquidatoren bleef er voor de aandeelhouders f 64.742,58 over. Dat kwam overeen met een vermogenswinst per aandeel van 28,58%. Per aandeel van f 500,- werd naast een dividend van f 21,195 een bedrag van f 642,915 uitgekeerd.

En aan zulk een Maatschappij onthouden de kapitalisten hun geld!, schreef de Zierikzeesche Nieuwsbode enigszins verontwaardigd. Ook de Goessche Courant toonde weinig begrip: *Ondanks deze goede resultaten hebben de aandeelhouders gemeend tot liquidatie te moeten overgaan wegens te geringe medewerking en deelneming door de kapitalisten, thans blijkbaar tot dezer nadeel*.¹³

De commissie was zeer tevreden met het resultaat dat *voor een goed deel mag worden toegeschreven aan de bijzonder milde stemming voor landerijen, welke in de laatste jaren in toenemende mate is waargenomen kunnen worden*. Maar ook de oordeelkundige wijze waarop de veilingen hadden plaatsgevonden speelde een rol.

De voorstellen om het dividend en de opbrengst van de liquidatie uit te keren werden aangenomen. Waarna, *constaterende dat de Zeeuwsche Landmaatschappij na veel succes ten bate van de aandeelhouders, nu heeft opgehouden te bestaan*, de voorzitter de vergadering sloot.

11 Nabeschouwing

De korte periode dat de Zeeuwsche Landmaatschappij heeft bestaan overziende kan men niet zeggen dat de doelstellingen bereikt zijn. Oppericht voor, in eerste instantie, een periode van 49 jaar, werd ze al na zeven jaar geliquideerd. Er werd wel wat grond gekocht en er werden enkele boerderijen gevormd die, in de ogen van de bestuurders, een ideale omvang hadden. Het onder bereik brengen van stukjes land voor *de kleine man* was echter een totale mislukking.

Ook bleek de belangstelling voor de aandelen veel kleiner dan verwacht. Wat was hiervan de oorzaak? Er worden in de notulen een aantal zaken genoemd. Belgische bankiers noemden de omvang van het fonds te klein. Het fonds was weliswaar een NV en kon wel verhandeld worden, maar was zeer incurant. De uitgifte van obligaties was ook geen succes. Naast de verhandelbaarheid speelde bij het mislukken van de uitgifte dáárvan nog iets anders een rol: de lage rente. Het wisseldisconto van de Nederlandse Bank lag in 1900 op 3,50%, terwijl de eeuwigdurende staatsleningen een rente gaven van 3,17%.¹⁴ Dan is het rendement van goed 3% op obligaties van een onbekend maatschappijtje erg laag.

De Belgische bankiers vonden ook het rendement van 3,75 à 4% op de aandelen te laag. Het gaat hier overigens alleen om het directe rendement. Er was ook sprake van indirect rendement. Daar hadden de aandeelhouders niet over te klagen, want de aandelen in de maatschappij stegen wel in waarde. Over de zeven jaar van zijn bestaan gemiddeld 4% per jaar. Dat geeft een totaal rendement van ongeveer 8%. Het probleem met veel beleggingen is wel dat zoiets slechts achteraf te constateren valt. Dat geldt ook voor bepalen van het juiste tijdstip om het fonds op te heffen. Enkele jaren ná 1902 zou de waarde van de grond nog verdubbeld zijn.

Er lijkt echter nog een andere oorzaak te zijn voor het geringe succes en die was waarschijnlijk belangrijker. De *kleine kapitalisten* die de aandelen hadden moeten kopen ontbrak het geld en het vertrouwen. En de grote hadden een alternatief: zelf grond kopen. Uit de grote vraag en de stijgende prijzen die daar het gevolg van waren, blijkt wel dat ze beleggen in grond als zodanig niet te risicovol vonden.

12 Het alternatief: de St. Pieterspolder en de Egbert Petruspolder

Dat wordt duidelijk als we naar de activiteiten van *de groote geldbezitters* Lenshoek en De Laet de Kanter kijken. Zij kochten, evenals de andere bestuurders, ieder drie aandelen in de maatschappij. Ze investeerden echter veel meer in de aankoop van enkele polders: de St. Pieterspolder en de Egbert Petruspolder. Ze deden dat samen met acht anderen. In de 87 hectare grootte St. Pieterspolder (bij Oostdijk, gemeente Yerseke) investeerden ze, in 1899, f 6.000,- per persoon. In de Egbert Petrus, ruim 60 hectare, bij Wolphaartsdijk, een jaar later ieder f 2.500,-. Voor Lenshoek waren ook dat overigens maar kleine investeringen.

De grond in de Egbert Petruspolder kostte bij aankoop f 45.000,-. Voor de oude eigenaar, J. Tolhoek, betekende dat een mooi resultaat. Hij woonde sinds 1859 op de hoeve en had de polder vele jaren in pacht gehad, tot hij haar in 1894 kocht voor een bedrag van f 555,- per hectare in totaal dus ruim f 33.350,-.¹⁵

De polder, in 1856 drooggelegd, was eerder eigendom geweest van C.H.P. van Diggelen. Nadat hij in 1882 overleden was werd geprobeerd de Egbert Petrus te verkopen. Waarschijnlijk mislukte dat gezien de moeilijke omstandigheden waarin de landbouw verkeerde. In ieder geval kwam de polder in juni 1893 weer op de markt. Het hoogste bod kwam van de zittende

pachter, Janus Tolhoek. Hij bood f 470,- per hectare, maar het bod werd afgewezen. In 1894 kocht hij de hoeve alsnog, zoals we zagen.¹⁶

1897 was een roerig jaar in de polder. Op 18 en 19 juni van dat jaar woedde er een zware storm in heel Noord-Europa. Op zaterdagmorgen de negentiende sloeg er een gat in de zeedijk van de Egbert Petrus. Met man en macht moest er gewerkt worden om het te dichten. Het lukte nog net om het water buiten te houden. Op maandag 29 november was het weer raak. Opnieuw werd er een gat in de dijk geslagen. Tolhoek ging met zijn vee op de vlucht, maar ook deze keer lukte het om het water op tijd te keren. De dijk was al langer in slechte staat, want ook bij een decemberstorm in 1883 ging het ook maar ternauwernood goed.¹⁷

Opmerkelijk is dat een van de investeerders in 1899 mej. E.C. de Backer was. Zij was zeer waarschijnlijk familie van de oude eigenaar, Van Diggelen. De meisjesnaam van haar moeder, de weduwe P.A. de Backer (De Backer was Rijksontvanger der Belastingen), was J.J. van Diggelen. Moeder De Backer nam zelf deel in de St. Pieterspolder. Het vermogen van beide dames werd (voor een deel) beheerd door W.A. de Laat de Kanter.¹⁸

De Egbert Petruspolder is in 1905 weer verkocht. De liquidatierekening per 28 februari van dat jaar laat zien dat alle roerend en onroerend goed voor een bedrag van bijna f 80.000,- werd verkocht. Na aflossing van de hypotheek kregen de deelnemers ieder f 2.743,62 uitgekeerd voor hun oorspronkelijke inleg van f 2.500,-.¹⁹

De grond in de St. Pieterspolder, in 1899 eigendom van L. Calmeijn uit Brussel, kostte de kopers f 97.000,-.²⁰

Beide polders werden voor eigen rekening en risico geëxploiteerd. In tegenstelling tot de Landmaatschappij, die de aankopen vrijwel geheel met eigen geld financierde, werd voor deze polders gebruik gemaakt van een hypothecaire lening. In het geval van de St. Pieters voor ongeveer 55% van de waarde, voor de Egbert Petrus zelfs bijna 65%. Overigens kwam in het boekjaar 1902/1903 ook het grotere risico van deze manier van beleggen aan het licht. In dat jaar mislukte waarschijnlijk de zeer winstgevende bietenteelt. Daarvoor in de plaats werden peulvruchten geteeld, maar die brachten veel minder op. Op het bedrijf in de Egbert Petruspolder, waar ook veel vee gehouden werd, viel de schade wel mee. Er was daar een positief rendement van ongeveer 3,75%. In de St. Pieterspolder was er echter sprake van een verlies van ruim f 600,- per aandeel.

De St. Pieterspolder is in ieder geval tot ná 1910 in exploitatie gebleven, maar de meeste jaren met een matig tot slecht resultaat.²¹

IV Familierelaties

Zoals opgemerkt in noot 1 van de ZFM waren de families Lenshoek en Kakebeeke nauw met elkaar verwant. Maar zij niet alleen, er bestonden ook familiebanden met veel andere participanten in en bestuurders van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij, Zeeuwsche Landmaatschappij, De Bathpolders en Pieterspolder / Egbert Petruspolder. Daarnaast hadden ze individueel of samen nog vele andere bedrijven, investeringen en beleggingen, honderden hectares, in landbouwgrond en boerderijen. Vrijwel alle hieronder genoemden waren op een of andere manier betrokken bij één of meer van de besproken initiatieven.

Daarnaast waren velen van hen bestuurlijk en politiek actief. Zodoende kwamen ze elkaar ook in provincie-, gemeente- en waterschapsbestuur veelvuldig tegen.

Het volgende overzicht is verre van volledig, maar tracht in ieder geval een indruk te geven van de familierelaties (niet alle kinderen zijn vermeld, alleen diegenen die relevant zijn in dit verband). De nadruk ligt daarbij op de periode 1880-1920. De belangrijkste families zijn hier: Kakebeeke, Frans van de Putte, Ochtman, Van den Bosch, Van der Have en Lenshoek.¹

1 Familie Van den Bosch / Kakebeeke

We beginnen bij de familie Van den Bosch, vooral bekend door de zeer invloedrijke directeuren van de Wilhelminapolder (WP) die er uit voortkwamen. De familie Van den Bosch was afkomstig uit Sommelsdijk, op Goeree. De vader van Iman (I), Gualtherus Jacob, was naar Rotterdam getrokken en was daar koopman en commissionair, als medefirmant van het handelshuis E. Suermondt en Zoonen en Co. Hij raakte betrokken bij de inpoldering van de WP door een aantal Rotterdamse zakenmensen en kreeg zo belangstelling voor de landbouw. Hij werd aandeelhouder van de WP en in 1813 zou hij de eerste directeur worden. Zijn zoon Iman volgde hem in 1836 op, die op zijn beurt het directeurschap overdroeg aan zijn zoon Gualtherus Jacob, in 1864.

Vooraf Iman (1836) heeft enorme verdiensten gehad voor de WP en de Zeeuwse landbouw in het algemeen. Hij bouwde de WP uit tot een modelbedrijf, onder andere door te zorgen voor een betere vruchtwisseling, de aanleg van drainage en een belangrijke verbetering van de veestapel.²

I Iman Gualtherus Jacob van den Bosch (geb. 1798) x **Cornelia Adriana Kakebeeke** (1800-1845):

1. Gualtherus Jacob (geb. 1828), volgt II-1
2. Cornelia Jacoba Christina (geb. 1839), volgt II-2

II-1 Gualtherus Jacob van den Bosch (geb. 1828) x **Cornelia Goemans**:

1. Walt(h)er Jacob (1873-1953), volgt III-1

II-2 Cornelia Jacoba Christina van den Bosch (geb. 1839) x **Jacob Marinus Kakebeeke** (1839-1910):

1. Iman Gualtherus Jacob (1867-1931), volgt III-2

2. Walter (1872-1940), volgt III-3

3. Johanna Geerarda (1869-1962), volgt III-4

Jacob Marinus Kakebeeke was mede-oprichter van zowel de ZFM als De Bathpolders.

De NV Landbouwmaatschappij De Bathpolders werd opgericht in 1907 als direct gevolg van de overstroming van de Eerste en Tweede Bathpolder op 12 maart 1906. De eigenaar van de polder, de voornamelijk met Engels kapitaal gefinancierde Maatschappij tot Indijking der Op- en Aanwassen in de Oosterschelde, was financieel te zwak om een vlotte herdijking mogelijk te maken. Deze Maatschappij had beide polders tussen 1851 en 1857 bedijkt. Daarom nam een combinatie van zes Zeeuwen in mei 1906 alle rechten en plichten van de Engelsen over. Die werden in februari 1907 in de nieuw opgerichte NV De Bathpolders ingebracht, na volstorting van het kapitaal.

Het initiatief werd genomen door de Goese bankier en koopman J.A. van Heel die de overname juridisch en financieel regelde. Tegelijkertijd leidde W. Kakebeeke de werkzaamheden voor de herdijking en het in cultuur brengen van de polders.

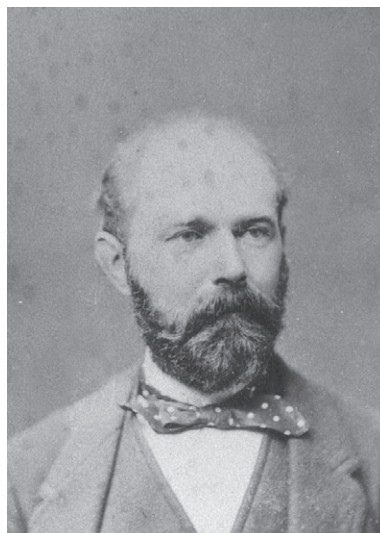
De groep van zes bestond uit J.M. Kakebeeke, dijkgraaf van het Waterschap De Breede Watering Bewesten Yerseke, J.E. Mulock Houwer, oud-notaris te 's-Gravenhage, J.A. van Heel, kassier en koopman te Goes, H.A. Hanken, directeur van de Maatschap De Wilhelminapolder, W.F.K. Lenshoek, rentmeester te Kloetinge, J.P. Fokker, kassier en koopman te Middelburg en J.C. Bouman, oud-hoofddirecteur van de Registratie, Hypotheken en het Kadaster te 's-Gravenhage.³

J.M. Kakebeeke bezat vele honderden hectares grond in onder andere Goes, 's-Heer Arendskerke, Kattendijke, Kloetinge, Rilland-Bath en Wolphaartsdijk. Een van deze bezittingen was de Hofstede Schenge, ongeveer 190 hectare groot, in de Perponcherpolder. Deze polder was in 1847 ingedijkt door een groep van zeven investeerders:

Mr. Cornelis de Witt Hamer, Joh. Corn. Kakebeeke, Egbert Petrus Lenshoek, Gerhardus Hendr. Kakebeeke, Hendrik Cornelis van Deirse, Jacobus Pieter Kakebeeke en Charles Petrus Soutendam.

Op den duur kwam de volledige polder in bezit van J.M. Kakebeeke en na zijn dood, in 1910, werd dit bedrijf ondergebracht in een NV (later een BV) en ook hier zien we telgen uit de bekende families als bestuurder optreden.

De eerste directeur was zoon Walter Kakebeeke, de commissarissen waren de andere drie zonen: Iman Gualtherus Jacob, Lodewijk Frans Gerard en Johannes Cornelis. Zij werden opgevolgd door: J.M. van Bommel van Vloten, Francina Abelina Kakebeeke-Ochtman en Johanna Gerarda van Bommel van Vloten-Kakebeeke. De aandelen van het bedrijf zijn altijd in de familie gebleven tot de verkoop, in 1995, aan De Wilhelminapolder.⁴

49. J.M. Kakebeeke.

III-1 **Walt(h)er Jacob van den Bosch** (1873-1953) x A.C. Schutte,
Directeur / commissaris Zeeuwsche Fruittelt Maatschappij.

III-2 **Iman Gualtherus Jacob Kakebeeke** (1867-1931) x **Francina Abellina Ochtman**
(1876-1958):

1. Jan (1909-1992), volgt IV-1
2. Jacob Marinus (1905-2001), volgt IV-2
3. Walter (1911-2005), volgt IV-3

III-3 **Walter Kakebeeke** (1872-1940)

Walter Kakebeeke bekleedde naast zijn functie als rentmeester nog een groot aantal bestuursfuncties, vooral op het gebied van land- en tuinbouw, maar ook daarbuiten. Zo was hij een van de oprichters van de coöperatieve suikerfabriek in Dinteloord en daar jarenlang voorzitter. Ook was hij vice-voorzitter van de ZLM (de landbouworganisatie) en directeur van 1906-1908, commissaris van NV De Bathpolders 1909-1940. Lid Provinciale Staten van Zeeland.

Hij woonde in de 's-Heer Hendrikskinderenstraat (thans nr. 29). Daar was ook zijn rentmeesterskantoor gevestigd, waar zijn neven Jacob Marinus en Jaap van Bommel van Vloten zouden gaan werken. Na de Tweede Wereldoorlog ging laatstgenoemde in het pand wonen.

III-4 **Johanna Geerarda Kakebeeke** (1869-1962) x **Herman van Bommel van Vloten**:

1. Jacob Marinus (Jaap) (1892>1957), volgt IV-4

IV-1 **Jan Kakebeeke** (1909-1992) x **Maria Ochtman**

IV-2 **Jacob Marinus Kakebeeke** (1905-2001) x A.R.
van der Veen Vonk

J.M Kakebeeke werd in 1928 aangesteld op het rentmeesterskantoor van zijn oom Walter (III-3), waar zijn neef Jaap van Bommel van Vloten al werkte. Hij kreeg meteen de Hofstede 'Schenge', de Fredericapolder en de Zimmermanpolder onder zijn hoede.

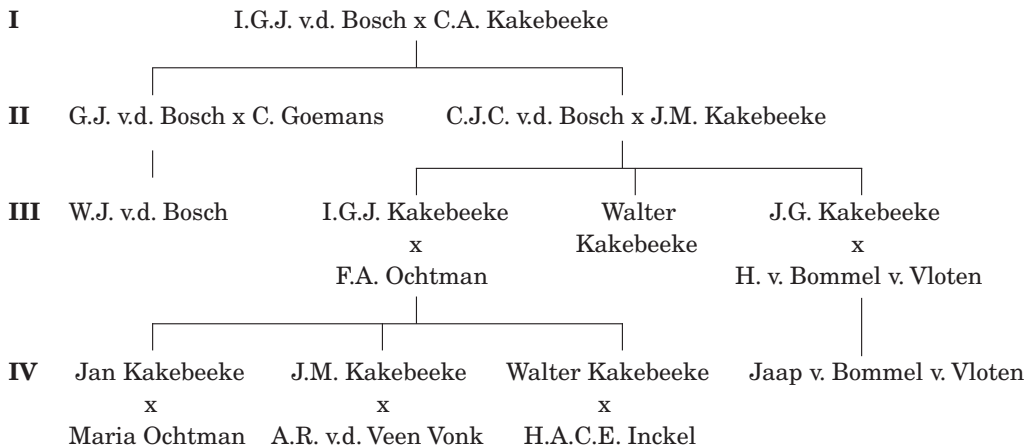
IV-3 **Walter Kakebeeke** (1911-2005) x H.A.C.E. Inckel:
Directeur van De Bathpolders 1938-1971.

IV-4 **Jaap van Bommel van Vloten** (1892 > 1957)

Werkte op het rentmeesterskantoor van zijn oom Walter Kakebeeke en behartigde ten tijde van de 'fusie' tussen ZFM en De Bathpolders de belangen van veel leden van de familie Kakebeeke. Hij volgde zijn oom Walter op in veel van zijn functies, onder andere als voorzitter van de coöperatieve suikerfabriek in Dinteloord. Lid Provinciale Staten van Zeeland.

50. *J.M. van Bommel van Vloten.*

2 Familie Lenshoek

I **Willem Frederik Karel Lenshoek** (1863-1935) x **Jakoba Quirina Cornelia Peman Kakebeeke** (1869-1959) dochter van Jakob Quirinus Cornelis Peman Kakebeeke en Catharina Maria Welleman:

1. **Cornelis Egbert Petrus** (1892-1968) x Eulalie Elisabeth Wilhelmina van Wageningen (1905-1971)

2. **Jacob Quirinus Cornelis** (1894-1963) x Ella Frouwina Dusseldorp (1899-1998)

J.Q.C. Lenshoek was onder andere aandeelhouder en commissaris van de ZFM en commissaris van De Bathpolders. Hij was ook voorzitter van de Veilingvereniging Zuid-Beveland.

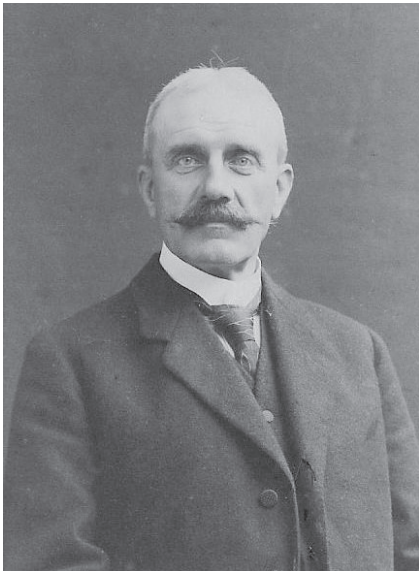
W.F.K. Lenshoek was een zoon van **Cornelis Petrus Lenshoek** en **Maria Hendrica Cornelia Soutendam**. Zij was een dochter van **Charles Petrus Soutendam**, graanhandelaar te Goes en een van de inpolderaars van de Schengepolder. Soutendam was tevens de schoonvader van Christiaan Johannes van der Schalk, een oom van **J.M. van der Schalk**. Samen met de grootvader van W.F.K. (Egbert Petrus) was hij ook een van de inpolderaars van de Egbert Petruspolder. De band tussen de families Lenshoek en Van der Schalk gaat dus al terug tot de eerste helft van de negentiende eeuw.⁵

Met de families Ochtman en Fransen van de Putte was er geen familieband.

W.F.K. Lenshoek was betrokken bij / initiatiefnemer van: Zeeuwsche Landmaatschappij, Zeeuwsche Fruitteeltmaatschappij, De Bathpolders, Egbert Petrus- / St. Pieterspolder.

De familie Lenshoek was oorspronkelijk afkomstig uit de Bommelerwaard, waar ze eeuwenlang functies in bestuur en rechtspraak bekleedden. Leden van de familie Lenshoek waren ambachtsheer van Kerkwijk. In de negentiende eeuw vertrok de familie naar Zaltbommel.

Eerder, eind achttiende eeuw, hadden enkele leden van de familie Lenshoek zich in Zeeland gevestigd. Ook daar vervulden ze al spoedig functies in bestuur en rechtspraak. De band met het gebied van herkomst bleef, want W.F.K. Lenshoek zou eind negentiende eeuw ambachtsheer van Kerkwijk worden. In 1895 vestigde hij zich in Kloetinge als rentmeester.

51. W.F.K. Lenshoek.

52. J.Q.C. Lenshoek - Peman Kakebeeke.

Vanuit zijn kantoor gevestigd op Geertesplein 1 behartigde hij de belangen van zijn cliënten en de landbouwbelangen van hemzelf⁶

De herkomst uit en de banden van de familie Lenshoek met Kerkwijk / Zaltbommel kan de aanwezigheid verklaren van verschillende aandeelhouders uit dat gebied in de besproken maatschappijen.

Net als Walter Kakebeeke was W.F.K. Lenshoek mede-oprichter van de suikerfabriek in Dinteloord. Daarnaast was hij onder andere aandeelhouder van de suikerfabriek in Roosendaal en van de zaadhandel Wed. P. de Jongh.

3 Familie Fransen van de Putte / Ochtman

De familie Fransen van de Putte was oorspronkelijk afkomstig uit Vlissingen. In 1860 richtten J.A.A. (sr.) en zijn broer I.D. Fransen van de Putte (de latere minister van Koloniën en Minister-President) een garancinefabriek op (voor de verwerking van meekrap) de 'Mercurius'.⁷ Toen de opkomst van synthetische kleurstoffen de meekrapverwerking onaantrekkelijk maakte, werd de fabriek, die aan de haven van Goes stond en al enige tijd buiten gebruik was, in 1878 verkocht.⁸

Ze richtten in Goes ook een bank op: Fransen van de Putte en Zn. Deze was onder andere correspondent van de Nederlandse Bank en agent van de Rotterdamsche Hypotheekbank voor Nederland en de Overijselsche Hypotheekbank.

In 1884 namen de gebroeders Johannes Adolphus Abraham jr., Johannes en Izaïc Dignus Fransen van de Putte de leiding van het familiebedrijf op zich. De activiteiten bestonden uit: *Commissiehandel, het beheren van goederen en waarden, en de betrekking van Correspondenten van de 1^e klasse der Nederlandsche Bank in Goes.* I.D. Fransen van de Putte (jr.) was onder andere bestuurslid van de Nederlandsche Maatschappij van Tuinbouw. Leden van de familie bekleedden ook functies in gemeente- en provinciebestuur.⁹

In 1919 was Fransen van de Putte en Zn. een van de instellingen die een offerte uitbracht voor een hypotheek voor de gebouwen van de Coöperatieve Zeeuwse Fruitverwerkingsfabriek en Verzendvereniging.

In de jaren dertig werd de bank overgenomen door de Rotterdamsche Bank. Het was een van de weinige kleine banken in Goes die tijdens de Crisis niet failliet ging.¹⁰ De bank van Van Heel (oprichter van De Bathpolders) en de Bank de Kanter en Hordijk zouden de crisis niet overleven. Wel werd de eerste korte tijd later heropgericht. Ook deze bankiers waren bepaald geen vreemden van elkaar. Zo had J.A. van Heel voor hij zijn eigen bank oprichtte bij Fransen van de Putte gewerkt en W.A. de Laat de Kanter (van de Zeeuwsche Landmaatschappij), bankier bij De Kanter en Hordijk, was een schoonzoon van J.A.A. Fransen van de Putte (sr.).

Een van de dochters van J.A.A. Fransen van de Putte (sr.), Maria, trouwde in 1872 met Johannes Jacob Ochtman, zoon van de Zierikzeese garancinefabrikant J.H. Ochtman. J.J. Ochtman zou een belangrijke positie innemen in de Goese samenleving tussen 1875 en 1920. Hij was er tientallen jaren lid van de gemeenteraad en wethouder voor de liberale partij. Ook was hij een van de oprichters van de Ambachtsschool en voorzitter van het bestuur. Op zakelijk gebied was hij actief als koopman in landbouwproducten, commissionair voor diverse suikerfabrieken en handelaar in steenkool. In de eerste jaren na zijn huwelijk zat hij in het bestuur van de garancinefabriek van zijn schoonvader. Daarnaast was hij oesterkweker, als directeur van de Nederlandsche Maatschappij voor kunstmatige oesterteelt v/h de firma C.L. de Meulemeester en Co. Tot slot komen we hem tegen als bestuurslid van verschillende visserijorganisaties.¹¹

I **Johannes Adolphus Abraham Fransen van de Putte** (1820-1889) lid Gedeputeerde Staten x **Francina Abellina** Burger:

1. **Maria** (1851-1905) x **Johannes Jacob Ochtman** (1845-1927), directeur garancinefabriek, volgt II-1

53. *Gerardus Hendricus Kakebeeke, koopman / oesterkweker, geboren te Goes op 13 september 1853, overleden te Kloetinge op 3 september 1910, en zijn echtgenote Paulina Hendrika Fransen van der Putte, geboren te Goes op 2 februari 1859 en overleden te Kloetinge op 5 oktober 1935.*

2. **Paulina Hendrika** (1859-1935) x **Gerardus Hendrikus Kakebeeke** (1851-1905), volgt II-2
3. **Francina Abellina** (1860-x **Willem Albert de Laat de Kanter** (1861-1901), De Laat de Kanter was bankier (Bank de Kanter en Hordijk) en bestuurder van de Zeeuwsche Landmaatschappij.
4. **Izaïc Dignus** (1861-> 1929), volgt II-3

II-1 **Johannes Jacob Ochtman** (1845-1927) en **Maria Fransen van de Putte** (1851-1905):

1. **Johan Hendrik** (geb. 1873) was aandeelhouder ZFM en De Bathpolders.
2. **Francina Abellina** (1876-1958) x **Iman Gualtherus Jacob Kakebeeke**
3. Willem Adriaan (geb. 1883) x **Cornelia Nellij van der Have** (geb. 1888)

II-2 **Paulina Hendrika Fransen van de Putte** (1859-1935) x **Gerardus Hendrikus Kakebeeke** (1853-1910):

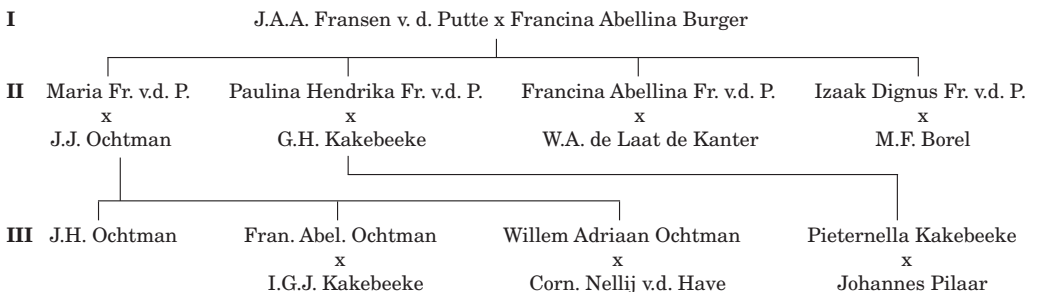
1. **Pieterrella Jacoba Kakebeeke**, volgt III-1

II-3 **Izaïc Dignus Fransen van de Putte** (1861- > 1929) x Marie Frederique Borel, I.D. Fransen van de Putte was bankier en aandeelhouder van de ZFM.

1. **Johannes Adolphus Abraham Fransen van de Putte** (1887-1946) x Wilhelmina Cornelia Wagtho:
J.A.A. Fransen van de Putte was bankier, rentmeester-adviseur van de Rotterdamsche bank en aandeelhouder van De Bathpolders.

III-1 **Pieterrella Jacoba Kakebeeke x Johannes Pilaar** (1871- >1954),

Pilaar was notaris en commissaris en aandeelhouder van de ZFM en De Bathpolders.

4 Familie Van der Have

De familie is vooral bekend van het gelijknamige kweekbedrijf in Kapelle. Grondlegger was **Daniël Johannes van der Have** die het bedrijf in 1879 stichtte. Hij maakte snel naam als leverancier van laan- en vruchtbomen, heesters en rozen met daarnaast een zaaizaadhandel. Bij het 25-jarig bestaan kreeg het bedrijf de titel hofleverancier. D.J. van der Have en later zijn zoon Adriaan hadden ook tientallen hectares boomgaard, onder andere de 'Albertinahoeve' te Kloetinge en in Kapelle.

Na de dood van D.J. zette zijn zoon Adriaan van der Have het bedrijf voort. Na de Tweede

Wereldoorlog kwam de derde generatie: Daniël Johannes jr. en zijn broer Pieter van der Have kregen samen met hun zwager Albert Dirkwager de leiding.¹²

54. D.J. en Adriaan van der Have

I Daniël Johannes van der Have (1860-1913) x Aaltje Bakker:

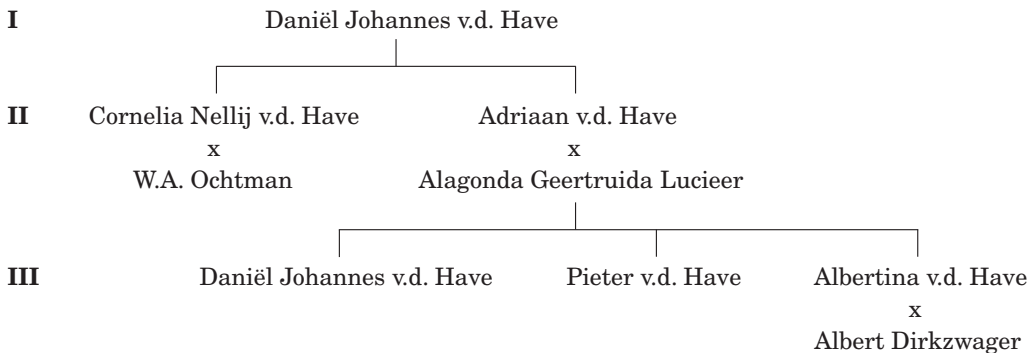
1. **Cornelia Nellij** (geb. 1888)
2. **Adriaan** (1889-1947), volgt II-1

D. J. van der Have, boomkweker en zaadveredelaar, was aandeelhouder en 'deskundig adviseur' van de ZFM en commissaris van De Bathpolders 1912-1913. Leden van de familie Van der Have waren ook aandeelhouder van de Egbert Petruspolder.

II-1 Adriaan van der Have (1889-1947) x Alagonda Geertruida Lucieer:

1. **Albertina van der Have** x **Albert Dirkwager** (Zijn vader, P. Dirkwager, was commissaris van de Bathpolders).
2. **Pieter**
3. **Daniël Johannes**

Adriaan van der Have was commissaris van de ZFM en ook betrokken bij De Bathpolders. Zijn zoon **Piet van der Have** was commissaris van De Bathpolders.

5 Familie Van der Schalk

Jan Margarethus van der Schalk jr. (1866-1939) was mede-oprichter en aandeelhouder van de ZFM en aandeelhouder van De Bathpolders en Egbert Petruspolder. Neef van **Marinus Johannes Soutendam**, aandeelhouder ZLM.

De moeder van **W.F.K. Lenshoek** was **M.H.C. Soutendam**.

Familie **Van der Schalk** was verwant met de families **Dirkwager** en **Van der Have**.

P. Dirkzwager was aandeelhouder van ZFM en De Bathpolders en commissaris van De Bathpolders.

Grootmoeder van **Jan Margarethus van der Schalk jr.** was **Jeanne Marguerite Baert**. W.F.K. Lenshoek behartigde als rentmeester ook de belangen van leden van de familie Baert. Een van hen was aandeelhouder van de Egbert Petruspolder.¹³

6 Tot besluit

Het is duidelijk dat W.F.K. Lenshoek en J. M. Kakebeeke (1839-1910) de drijvende krachten waren achter veel van de besproken initiatieven. De twee rentmeesters, met een groot aantal relaties, hadden daarvoor de beste positie. Zij waren goed op de hoogte van wat er speelde in de landbouw en waren in staat kapitaal te mobiliseren om van de kansen die zich voordeden te profiteren.

De investeerders werden in eerste instantie gezocht in de kring van familieleden en cliënten. We hebben gezien dat enkele families in en rond Goes een kleine, kapitaalkrachtige groep vormde die graag wilde profiteren van het herstel van de landbouwsector rond de vorige eeuwwisseling. De groep betrokkenen bleef niet beperkt tot Zuid-Beveland. Door de herkomst van de familie Lenshoek waren er ook goede contacten in de Bommelerwaard. En zelfs tot in Leeuwarden, met J.J. van Hangest baron d'Ivoy.

Aandeelhouders waren zich bewust van de grote invloed van de families Kakebeeke en Lenshoek. Zo schreef jhr. mr J.M. de Beaufort, aandeelhouder van de ZFM en de Bathpolders in 1957, toen het idee ontstond van de overname van de ZFM door de Bathpolders: *Ik hoop dat U mij niet kwalijk neemt dat wij zo tussen de bedrijven door doen blijken van ons actief willen medeleven met deze zaken die door de initiatieven mede van de Families Kakebeke en Lenshoek werden tot stand gebracht.*¹⁴

Vrijwel alle initiatieven ontstonden in een periode van ongeveer tien jaar, van 1895 tot 1906. Daarna was het meer een kwestie van consolidatie, wellicht heeft het overlijden van J.M. Kakebeeke, in 1910, daarbij een rol gespeeld. Ook het feit dat de grondprijzen in die tijd al flink gestegen waren zal een belemmering zijn geweest. We zagen dat bij de ZFM, die niet meer kon uitbreiden tegen een redelijke prijs. Daarnaast werd de investeringswereld voor velen begin twintigste eeuw groter. Grond bleef belangrijk, maar er werd ook meer in obligaties en aandelen belegd. Tenslotte werd ook de persoonlijke betrokkenheid minder naar mate de families groeiden en het kapitaal met meerderen moest worden gedeeld. We zien dat bijvoorbeeld in de lijst van aandeelhouders van de ZFM, bij de 'fusie' met De Bathpolders, die woonden letterlijk over de hele wereld.

Tot op zekere hoogte waren al de besproken naamloze vennootschappen (aandelen in principe vrij overdraagbaar) eigenlijk besloten vennootschappen. Van sommige waren de aandelen wel voor iedereen te koop, maar in de praktijk kwam daar meestal niet veel van terecht. Als we ze, in volgorde van beslotenheid, op een rijtje zetten, ziet het er zo uit:

NV Hofstede 'Schenge'	(alleen familie Kakebeeke)
Egbert Petrus- en St. Pieterspolder	(familie Lenshoek en relaties)
NV Zeeuwsche Fruitteeltmaatschappij	(beursnotering, zeer incurant)
NV Zeeuwsche Landmaatschappij	(beursnotering, zeer incurant)
NV De Bathpolders	(beursnotering, incurant)

De Fruitteelt Maatschappij was, hoewel openbaar, duidelijk minder ambitieus opgezet dan de Landmaatschappij, die bedoeld was voor *grote en kleine kapitalisten*. Dat blijkt ook wel uit de omvang van het maatschappelijk kapitaal dat bij de eerste f 100.000,- groot was en bij de laatste f 500.000,-, al is het nooit volledig geplaatst. Handel in de aandelen van beide maatschappijen vond, voor zover bekend, incidenteel plaats.

Sommige bedrijven / beleggingen hebben het lang volgehouden. De Bathpolders tot 1985, Hofstede 'Schenge' tot 1995, maar nu, in het begin van de eenentwintigste eeuw, zijn ze allemaal verdwenen. Meestal opgegaan in een groter geheel.

Bijlagen

Bijlage I

Bestuurders van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij

Directeuren:

W.J. van den Bosch	1902-1942
J.A. van Willegen	1942-1970
P. Geense	1970-1973 (bedrijfsleider)

(Hoofd)opzichters:

J.J. van Willegen	1902-1928
J.A. van Willegen	1928-1942

Commissarissen:

J.M. Kakebeeke, Goes	1902-1910
G.J.A. Baron de Senarclens de Grancy, Vught	1902-1926
W.F.K. Lenshoek, Kloetinge	1902-1935
W. Kakebeeke, Goes	1910-1940
J. Pilaar, Goes	1926-1952
A. van der Have, Kapelle	1935-1947
J.Q.C. Lenshoek, Kloetinge	1940-1973
W.J. van den Bosch, Goes,	1942-1953
J. Kakebeeke	1952-1973
P. van der Have, Kapelle	1952-1973
J.A. van Willegen	1970-1973

Bron: ZA Bathpolders, inventaris ZFM en jaarverslagen ZFM en De Bathpolders, 101-103.

Bijlage II

Lijst van aandeelhouders van de ZFM ten tijde van de overname door NV De Bathpolders.*

Naam	Woonplaats	Aantal aandelen
H.F. van Andel - de Senarclens de Grancy	Den Haag	1
C.B. Dominicus	Wemeldinge	2
A.C.J.P. Dirkwager - van der Schalk	Schiedam	5
J.G. van Marle - Kakebeeke	Hilversum	2
J.Q.C. Lenshoek	Kloetinge	3
P.B. Dijksterhuis	Amsterdam	3
P. van der Have	Kapelle-Biezeling	2
Jhr. mr. J.M. de Beaufort	Driebergen	12
J.A. van Willegen	Goes	7
H. Jonkers	Muiden	1
Mr. F.H. Jonkers	Den Haag	1
M.E. Heijning - Fransen van de Putte	Hilversum	2
W. von Bermuth	Riviere sur Meuse	2
J.M. Kakebeeke, voor erven I.G. Kakebeeke	Goes	2
W.J.M. Pilaar	Middelburg	5
C.E.P. Lenshoek	Kloetinge	1
I.W.A. Ochtman	Hengelo	3

W.C. Vriesendorp - Fransen van de Putte	Vleuten de Meern	1
I.D. Fransen van de Putte	's-Heer Hendrikskinderen	1
M. van Dorp - Fransen van de Putte	Huizen	1
E.M.D. van der Giesen - Kampfraath	Paramaribo, Suriname	1
A.A. Kampfraath	Santpoort	1
M.W. Nuhuys - Lantsheer	Velp	1
S.C. Goemans	Goes	1
A.C. van den Bosch - Schutte	Goes	3
N.V. Sallandsche Bank	Deventer	1
Nalatenschap J.J. Hoogvliet	Baarland	1
D.J. Ten Bos - Fransen van de Putte	Earlsferry Fife, Schotland	1
S. Dekker	's-Heer Hendrikskinderen	1
J.M. Krijger	Rilland-Bath	1
E.C.N. van Heel - van Dissel	Goes	1
Stichting 'Het Leger des Heils'	Amsterdam	2
H.A. Oorthuys	Den Haag	1
C.J.C. Holzenspies - van Bommel van Vloten	Monte Carlo	4
A. Griep - Verplanke	Rilland-Bath	1
J.A. van Weele - Beusenberg	Oudenhorn	1
P.K. van Daalen	Hilversum	1
O.M. Baron Groenix van Zoelen	Aerdenhout	1
J. Kampfraath	Owerii, Nigeria	1
Amsterdamsche Bank NV namens 'Vlaer en Kol'	Utrecht	2
Bank voor Zeeland NV	Goes	1
H.J. van Ochtrop en zoon	Amsterdam	8
Mr. E.J.F. van Dissel		2
M.C. French Clotterbooke Patijn		1
N.J. Bink (gehuwd met jonkvr. mr. B.E.L. de Senarclens de Grancy)	Rotterdam (?)	2
J. Kakebeeke		1
Totaal		99

* Het is slechts gelukt om de houders van 99 van de in totaal honderd aandelen met zekerheid te achterhalen. Het is dus mogelijk dat een naam op de lijst ontbreekt, maar het kan ook dat een van de genoemden een aandeel meer had dan in eerste instantie aangemeld. Hoe dan ook, in het voorjaar van 1959 waren alle honderd aandelen aangemeld.

Bron: ZA Bathpolders, inv.nr. 112.

Bijlage III

Aandeelhouders van de Coöperatieve Zeeuwsche Fruitverwerkingsfabriek en Verzendvereniging

Naam	Woonplaats	Aantal aandelen
W.F.K. Lenshoek	Kloetinge	6
J.M. van der Schalk	Schiedam	15
Mevr. A.M.C. Dorst, weduwe van mr. dr. C.G.J. van der Schalk		10
Mej. M.F.J.C. van der Schalk		10
Mej. M.M. van der Schalk		10
J. Oele Hz.	Goes	1
Mr. A. Tak van Poortvliet	Rotterdam	9
Mej. J.M. Tak van Poortvliet	's-Gravenhage	5
Mevr. I.G van der Bilt weduwe jhr. mr.		
W.H. Snouck Hurgronje	Middelburg	2

Mevr. M.L. van der Swalme, echtgenote van G.J. Boogaert	Middelburg	5
P. Oele	Goes	4
Mej. G.J. van der Bilt	Nijmegen	2
NV Zeeuwsche Fruittteeltmij.	Goes	49
J.M. Panny	Krabbendijke	4
W. Dekker Pz.	Wemeldinge	6
A. Arnoldi	Goes	1
J.A. Koert	Wolphaartsdijk	5
Gebr. S. en J. Duvekot	Goes	2
W. Kakebeeke	Goes	1
J.M. van Bommel van Vloten	Goes	1
P. Sanderse Jz.	Oost-Kapelle	1
Joh. Lindenbergh	Wolphaartsdijk	1
NV Cultuurmaatschappij	Nieuw en St. Joosland	6
A.A. Kolff	Rotterdam	1
C. Joziasse	Oost-Kapelle	1
K. Coppoolse Jz.	Oost-Kapelle	2
A. Vos sr.	Grijpskerke	1
H. Brand	Oost-Kapelle	1
C. Janse	Oost-Kapelle	1
Jac. Vader	Oost-Kapelle	1
J. van Sluys	Oost-Kapelle	1
A. Francke	Oost-Kapelle	1
A. de Kam	Oost-Kapelle	1
J. de Kam	Oost-Kapelle	1
J. Maljaars	Oost-Kapelle	1
C. Maas	Oost-Kapelle	1
C. Dingemanse	Biggekerke	1
Wed. S. Louwerse	Oost-Kapelle	1
Totaal		170

Bron: Gemeentearchief Goes, Archief CZFV, inv.nrs. 5 en 26.

Bijlage IV

Personeel van de Coöperatieve Zeeuwsche Fruitverwerkingsfabriek en Verzendvereniging in 1922

Naam	Geboortedatum
Dirk Goud	02-07-1883
Jan Goud	26-06-1890
Christiaan van de Vreugde	30-01-1894
Johannes Goud	10-11-1896
Govert Otte	
Jeremias Heyboer	17-02-1871
Quintus Nagelkerke	17-04-1881
Cornelis Philipse	13-06-1891
Marinus van Hekke	24-11-1899
Pieter Koster	22-05-1898
Jan Tholenaar	04-03-1899
Jan Hoogkamer	12-04-1882
Willem Schalkoord	
Dingenus van Sabben	26-10-1908
Piet Marinus Kloet	28-10-1907
Adriaan Blik	
Adriana Johanna Kloet	26-01-1906
Helena van Schaik	05-03-1906

Martine (Tine) van Schaik	29-04-1908
Adriana van Sabben	
Catharina Maatje Meijers	02-10-1904
Jacomina (Mientje) Goud	04-04-1905
Maria Anna Wisse	30-11-1908
Piaternella van Schaik	18-01-1904
Jannetje Blik	18-07-1908
Piaternella Blik	
Piaternella Dobbelaar	
Adriana Lena Elsman	13-11-1908
Amalia Sinke	15-01-1907
Dina Schipper	15-09-1901
Adriana Kuzee	
Centina Braam	23-12-1903
Elisabeth Molhoek	07-06-1908
Anna Adriana van den Berg	15-01-1907

Bron: Gemeentearchief Goes, Archief CZFV, inv.nr. 31.

Bijlage V

Bestuurders van De Bathpolders

Directeuren van De Bathpolders

W. Kakebeeke	1906-1908
W. Koning Wzn.	1908-1938
Ir. W. Kakebeeke	1938-1971
W.A. Bierens (waarnemend)	1971-1972
S. Duvekot	1972-1985

Commissarissen van De Bathpolders

J.M. Kakebeeke, Goes	1906-1909
J.E. Mulock Houwer, Goes	1906-1916
J.A. van Heel, Goes	1906-1923
H.A. Hanken, Wilhelminadorp	1906-1941
W.F.K. Lenshoek, Kloetinge	1906-1930
J.P. Fokker, Middelburg	1906-1912
J.C. Bouman, 's-Gravenhage	1906-1910
W. Kakebeeke, Goes	1909-1940
D.J. van der Have, Kapelle	1912-1913
Dr. J.C. Bolle, Middelburg	1913-1920
J.M. van der Schalk, Schiedam	1916-1939
C.D. Vereecke, Biezelinge	1920-1945
A.J. van Heel, Goes	1923-1972
J.Q.C. Lenshoek, Kloetinge	1930-1963
W. Koning Wzn., Wassenaar	1939-1943
J.M. van Bommel van Vloten, Goes	1940-1970
P. Dirkzwager, Schiedam	1941-1971
P. Bruinzeel, Rilland	1945-1948
Ir. M.A. Geuze, Wouw	1948-1985
P. van der Have, Kapelle	1959-1975
Ir. J.A. Dorst	1963-1976
W.A. Bierens, Kloetinge	1970-1985
Ir. W. Kakebeeke, Rilland	1971-1976
Jhr. R.J.M. de Beaufort, Driebergen	1976-1985
H.J. Meijer, Kruiningen	1976-1985
Ir. P.H. van der Weele, 's-Heer Arendskerke	1976-1985

Bron: ZA Bathpolders, inventaris De Bathpolders en jaarverslagen inv.nr. 11.

Bijlage VI

Een aantal aandeelhouders van de Zeeuwsche Landmaatschappij

Mevr. J.Q.C. (?) Lenshoek - Kakebeeke	Mej. W.M. Lenshoek
M.J. Soutendam	Janus Korstanje
J.M. van der Schalk	J.G. Gerritsen
Mej. A.T. Lenshoek	Mr. J. de Witt Hamer
J. Soutendam	P. Koeman
D.J. van der Have	Willem Westdorp
Joos van Damme	Jacobus van Damme Joosz.
Geertruida van Damme Jd.	Jacob Noom
J.M. Pilaar	Janus Thoorenaar
Joh. Pilaar	J.J. Ochtman
W.F.K. Lenshoek	B. Nieuwenhuijze
G.H. Kakebeeke	I.D. Fransen van de Putte
P.M. de Ronde Bresser	Mevr. De Ronde Bresser
Mej. De Ronde Bresser	Mej. E.C. de Backer
J. Kostense	Jhr. W.C. Panhuijs
Jhr. Reigersberg - Versluijs	F. en J. van der Bilt
J. van Weele	

Bron: ZA archief Bank de Kanter en Hordijk inv.nr. 1583.

Bijlage VII

Aandeelhouders Egbert Petruspolder (60.09.30 hectare) bij Wolphaartsdijk

G.H. Kakebeeke
 Mej. E.C. de Backer
 J.M. van der Schalk
 Mevr. M.H.C. de Wolff - Lenshoek
 Mevr. L.F. Salberg - Kakebeeke
 W.A. de Laat de Kanter
 Mr. J.F.B. Baert
 J.F. Vlekke
 W.F.K. Lenshoek
 Mevr. J.Q.C. (?) Lenshoek - Kakebeeke

Bij St. Pieterspolder (87 hectare), bij Oostdijk, dezelfde aandeelhouders m.u.v. Mej. E.C. de Backer, in haar plaats Wed. P.A. de Backer.

Bron: Gemeentearchief Goes, inventaris Kakebeeke, nr. 4. en ZA archief Bank de Kanter en Hordijk inv. nrs. 1580-1581.

Noten

Fruitteelt in Zeeland tot ongeveer 1900

1. Sangers, De ontwikkeling, p.12,14. De gegevens komen uit het rapport *Specimen Breuiarrii rerum fiscalium Caroli M.*, opgemaakt door ambtenaren die de stand van zaken op de bezittingen van de keizer moesten controleren.
2. Sangers, p. 38, 42.
3. Boerendonk, p. 210-212.
4. Sangers, p. 109.
5. De Klerk en Moerland, p. 34-35.
6. Sangers, p. 162.
7. Boddaert e.a., p. 288-289.
8. Priester, p. 210-212, 437-438, 447, ZA Archief Rekenkamer D, 962 e.v.
9. Boerendonk, p. 216-218.
10. Van Hertum, p. 219-220.
11. Bouman, p. 119.
12. Idem, p. 177, 223-224.
13. Van de Plassche, p. 170.
14. Bouman, p. 269; Van de Plassche p. 169.
15. Sangers, p. 227-232.
16. Bieleman, p. 287.

De NV Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij

1. Willem Frederik Karel Lenshoek, geb. Wolphaartsdijk 26-6-1863, overl. Kloetinge 3-4-1935. Trouwt Goes 3-6-1891 Jakoba Quirina Cornelia Peman Kakebeeke, geb. Kloetinge 5-12-1869, overl. Kloetinge 13-5-1959. Lenshoek werd in 1887 aangesteld als gemeentesecretaris van Wolphaartsdijk, hij bedankte nog in hetzelfde jaar. Woonde 1887-1891 in 's-Heer Arendskerke, 1891-1899 in Goes, 1899-1935 in Kloetinge. In 1892 lid gemeenteraad Goes, 1894 wethouder Goes, nam in 1899 ontslag. Volgde zijn vader en grootvader niet op in hun vele functies, maar legde zich toe op de administratie van (onroerende) goederen in opdracht van anderen.
De families Lenshoek en Kakebeeke waren nauw met elkaar verbonden en we vinden ze beide terug bij vrijwel ieder initiatief op het gebied van de landbouw op Zuid-Beveland eind negentiende / begin twintigste eeuw. Hetzelve geldt voor families als Fransen van de Putte, Van den Bosch en Van der Have. Zie ook de lijst van aandeelhouders in bijlage II en het hoofdstuk Familierelaties.
2. Het schijnt dat Lenshoek op de succesvolle fruitteelt in Noord-Holland attent gemaakt werd door Hendrik Vester, tuinman bij zijn vader C.P. Lenshoek op 'Villa Nova' te Wolphaartsdijk. Vester was uit de omgeving van Hoorn afkomstig. (Mededeling door dhr. W.F.K. Lenshoek.)
3. Tenzij anders vermeld zijn de gegevens afkomstig uit de jaarverslagen (ZA Bathpolders 11, 101-103) en de notulenboeken (ZA Bathpolders 94-97).
4. Camman, p. 1.
5. Jan Margarethus van der Schalk sr., geb. Schiedam 6-4-1826, overl. Schiedam 29-7-1903, zoon van Frederik Johan Christiaan van der Schalk, geb. Schiedam 25-6-1801, overl. Schiedam 3-2-1857 en Maria Soutendam, geb. Goes 6-8-1800, overl. Schiedam 12-11-1861. Trouwt Schiedam 12-7-1855 Johanna Francina Benjamina Burgerhoudt, geb. Schiedam 2-7-1831, overl. Schiedam 2-7-1913 dochter van Petrus Couwenberg Burgerhardt en Jeanne Marguerite Baert.
Jan Margarethus jr., geb. Schiedam 18-10-1866, overl. Schiedam 31-3-1939 neemt na de dood van senior diens plaats in bij het beheer van de diverse Zeeuwse maatschappijen en bezittingen (Dirkzwager, bijlage D).
6. Dirkzwager, p. 117, 121. Dit landbezit werd al snel sterk uitgebreid, onder andere met de aankoop, in 1896, van 79.41 hectare land in de Zimmermanpolder. Een deel daarvan zou later boomgaard worden. Dit land bleef echter buiten de ZFM. Daarnaast kocht hij in 1900 (met enkele andere investeerders) zestig hectare bouwland in de Egbert Petrus Polder, in 1902 de hoeve 'Sporzicht' in Kloetinge ongeveer twintig hectare groot en in datzelfde jaar de hoeve 'de Kouse' bij Heinkenszand, ongeveer 48 hectare groot. Ook in Nisse bezat hij land.

7. 1902, Staatsblad nr. 101.
8. ZA Bathpolders, inv.nr. 98.
9. Dirkzwager, p. 118.
10. Afgaande op de namen van de houders van de oprichtersbewijzen ten tijde van aflossing, in 1956. Die hadden alle vier familiebanden met de hier genoemden.
11. Dirkzwager, p. 119.
12. ZA Bathpolders, inv.nr. 98.
13. ZA Bathpolders, inv.nr. 98. Brief van W.J. van den Bosch uit ongeveer 1907.
14. Hoewel ze hier (en verderop) door de ZFM als één ras worden aangeduid, zijn ze dat niet. De beide soorten, Washington en Reine Claude d'Oullins zijn door hun gelijkenis vaak onder de verkeerde naam aangeplant. De beschrijving van beide rassen is volgens Lijsten en Beeftinck:
Washington: vermoedelijk gekweekt omstreeks 1814 in de omgeving van New York.
 Vrucht: Groot, vrijwel zuiver rond.
 Kleur: Geelgroen met aan zonzijde rode vlekjes.
 Vruchtvlees: Geel, zeer saprijk, zoet, fijn aroma.
 Steen: Matig groot.
 Gebruikstijd: Begin September.
Reine Claude d'Oullins: vermoedelijk zaailing van Reine Claude, gevonden te Coligny, Frankrijk, in 1860 in de handel gebracht.
 Vrucht: Groot, vrijwel zuiver rond.
 Kleur: Helder, bleek geel.
 Vruchtvlees: Geel, zeer saprijk, zoet, aangenaam van smaak.
 Steen: Matig groot. Vruchtvlees laat slecht los van steen.
 Huid: Dun, scheurt vrij gemakkelijk.
 Gebruikstijd: Eerste helft van augustus.
15. Als noot 13.
16. Excursie naar Zeeland 1916, p. 29-30.
17. Bieleman, p. 289.
18. Excursie naar Zeeland 1916, p. 11.
19. Bos et al, p. 159-160.
20. Catalogus, 1935, p. 92-99; Ruissen, p. 9.
21. Op persoonlijke titel was Van den Bosch wel bij de veiling betrokken, hij was een van de oprichters. Zie: Veilingsvereniging 'Zuid-Beveland' Goes 50 1904-1954.
22. Geschriften van J.H. de Winter uit het tweede leerjaar van de tuinbouw cursussen in 1934/1935 in Kwadendamme.
23. Idem.
24. Idem.
25. Bos et al, p. 59-68.
26. Van Oosten 1982, p. 22.
27. ZA Inventaris van de Rijkstuinbouwconsulent 1901-1955 toegang 19.1; Catalogus fruittentoonstelling, p. 87-91.
28. Algemeene vergadering 1908, p. 11.
29. C. Blokker, Eerbeek, omstreeks 1900. Uit: Op 't oude aambeeld, 1934.
30. Bos et al, p. 109; Bijen en bestuiving in de fruitteelt bij open teelten, p. 3.
31. Bijen en bestuiving in de fruitteelt bij open teelten, p. 4-5.
32. Algemeen Agrarisch Archief nr. 119, 17-23 juni 1946, bundel 1943-1946, p. 908.
33. ZA Inventaris van de Rijkstuinbouwconsulent 1901-1955 toegang 19.1; Spoon, Journal.
34. Algemeene vergadering 1908, p. 10,11.
35. Gemeentearchief Goes, Bl. Stelsel, 1920-1930, inv.nr. 473; Vlissingse Courant, 24 december 1917 en 4 april 1920.
36. Gemeentearchief Goes, Archief CZFV, inv.nr. 32.
37. Goessche Courant, 26 september 1918; 4 en 6 februari 1919.
38. Gemeentearchief Goes, Archief CZFV, inv.nr. 1.
39. Idem, inv.nr. 5.
40. Idem, inv.nr. 1, 17 juli 1919.
41. Goessche Courant, 9 maart 1928.
42. ZA Bathpolders, inv.nr. 106, lijst van aandeelhouders aanwezig op de jaarvergadering op 28 februari 1927:

E.C. van Dissel	1 aandeel/en
F. Dominicus Kzn.	1

Joh. Pilaar	4
W. Kakebeeke	3
J.M. van Bommel van Vloten	3
P.C. de Gelleke	3
G. van Koeveringe	3
P.J. de Jonge	3
Mevr. wed. M. Douw van der Krap	3
N. Mouton	3
A.H. Baurdoux	3
A. Cappon	3
Ir. J. Siebenga	3
J.Q.C. Lenshoek	3
C.E.P. Lenshoek van Kerkwyk	3
P. Arnoldi	3
A. van der Have	2
J.H. Ochtman	3
Mr. J.A.A. Fransen van de Putte	3
W.J. van den Bosch	6
W.F.K. Lenshoek	1
43. Bekroningen Zeeuwsche Fruittentoonstelling te Goes, 1935. Bibliotheek Fruitteeltmuseum Kapelle, inv.nr. C02101.
44. Nieuwe Rotterdamsche Courant, 3 oktober 1935.
45. Groot, p. 30-33.
46. Als noot 14.
47. Verslag betreffende den toestand der landarbeiders 1908, p. 273.
48. Nadat de overheid zich al in 1932 door de invoering van de Crisis-Pachtwet was gaan bemoeien met de pachtprizen, begon de bemoeienis met de grondprijs in 1939. Er bestond in die tijd een wanverhouding tussen vraag en aanbod van landbouwgrond. Daardoor liepen de prijzen in Nederland op tot de hoogste van de wereld. Dit ging gepaard met een zeer lage beloningsstructuur van boeren en landarbeiders. Door prijsbeheersing en een meer rationele bedrijfsverkaveling probeerde men daar wat aan te doen.
- In 1940 werd daarom door de bezetter het Vervreemdingsbesluit Landbouwgronden ingevoerd. Het Besluit werd vervolgens gewijzigd in 1942 en in 1945 opgenomen in het Besluit Bezettingsmaatregelen. Het Besluit hield, voor wat betreft de prijsbeheersing, in dat de grondprizen gefixeerd werden op het niveau van 1939, voor dezelfde goederen in dezelfde streek.
- De prijsbeheersing werd over het algemeen als een succes beschouwd. De positie van de landbouw was er duidelijk door versterkt. Daarom wilde men de regeling ook na de oorlog op een of andere manier voortzetten. Dat gebeurde dan ook met de invoering van de Wet Vervreemding Landbouwgronden in 1953.
- Onder de nieuwe wet bleef de grondprijs overigens niet langer gefixeerd op het niveau van 1939. Er was wel sprake van stijgende prijzen. Zo steeg de prijs van los bouwland tussen 1953 en 1956/1957 met gemiddeld 24 % en daarna tot de periode 1961/1962 nog eens met 17 %. De prijs werd nu bepaald aan de hand van twee criteria. Dat waren de bruto-pachtwaarde minus de eigenaarlasten en de rentevoet. Om de drie jaar werden de normen aangepast. De Wet zou in 1963 worden afgeschaft. De spanning tussen de vastgestelde prijzen en de prijs die de markt bereid was te betalen werd simpelweg te groot. Dat leidde tot veel ontduiking, waarbij grote bedragen zwart werden betaald. Toen de prijzen in 1963 eenmaal vrij waren stegen ze dan ook met 50 - 80 %. Zie verder: Zoodsma, p. 59-64, Veerman, p. 168.
49. ZA Bathpolders, inv. nr 112.
50. Gemeentearchief Goes, Archief Bathpolders, inv.nr. 1, brief van 27 mei 1958.
51. Alleen de Wilhelminapolder was groter.
52. De eerste De Beaufort die zich in de Nederlanden vestigde was Pierre, geboren in 1595 als zoon van Paul de Beaufort, kleermaker en koopman in Sedan. Vermoedelijk gebeurde dat op aanraden van zijn oom - of oudoom - Etienne de Franchimont, die al eerder hier was gekomen, in het gevolg van de franse gezant De Buzanval. Nadat Pierre in 1613 Frankrijk had verlaten volgde hij enige jaren later zijn oom op als commissaris van de monsterring. Hij vestigde zich in Hulst, waar hij in de magistraat kwam. Eind 1645 werd hij bovendien commissaris van bevoorrading en uitrusting van het leger te Hulst. Hij en zijn nakomelingen trouwden met vrouwen uit aanzienlijke Zeeuwse geslachten - Colve, Mogge, Van Serooskerke, Stavenisse, Van Gelre en andere - en bleven de eerste honderdvijftig jaar vast in Zeeland verankerd. Pas in de loop van de achttiende eeuw leidde de car-

rière van Pieter Benjamin de Beaufort (1688-1777) ertoe dat zijn nakomelingen zich in de provincie Utrecht vestigden.

... Behalve dat zij actief waren op het gebied van land- en bosbouw hebben ook veel leden van de familie openbare functies bekleed. Zij namen zitting in de staten van Utrecht, in het bestuur van waterschappen, in gemeenteraden of zij werden benoemd als burgemeester, zoals van Vleuten, Soest, Woudenberg en Leusden. Ook zijn sommigen betrokken geweest bij het onderwijs, hetzij als schoolopziener, hetzij als lid van de provinciale commissie van onderwijs. In de landspolitiek heeft Willem Hendrik de Beaufort (1845-1918) carrière gemaakt, eerst als kamerlid later als minister van buitenlandse zaken, welk ambt hij van 1897 tot 1901 heeft bekleed.

Bron: Het Utrechts Archief, Archief van de familie De Beaufort 1556-1976, inleiding.

J.B. de Beaufort, een neef van J.M. de Beaufort, was burgemeester van Goes, 1911-1918.

53. Gemeentearchief Goes, Archief Bathpolders, inv.nr. 1, brief van 11 oktober 1957.
54. ZA Bathpolders, inv.nr. 112, Brief van P. van der Have aan P.A. de Pree van de Nederlandsche Participatie Mij.
55. ZA Bathpolders, inv.nr. 12.
56. Groot, p. 105-126.
57. ZA Bathpolders, inv.nr. 94, 30 juli 1970.
58. ZA Bathpolders, inv. nr. 112.
59. Idem, 12 juli 1972.
60. ZA Bathpolders, inv.nr. 11 en 14; PZC 29 juni 1985.

De NV Zeeuwsche Landmaatschappij

1. Dit deel van het boek is in licht aangepaste vorm eerder verschenen in: *de Spuije, Tijdschrift van de Heemkundige Kring De Bevelanden en de Vereniging Vrienden van het Historisch Museum De Bevelanden*, aflevering 65.
2. Bieleman, p. 215.
3. Priester, p. 360.
4. Bieleman, p. 266.
5. Sneller, p. 302.
6. Sneller, p. 306.
7. Sneller, p. 98-105.
8. Bieleman, p. 265.
9. ZA BHK, inv.nr. 1582.
10. Tenzij anders vermeld alle citaten uit ZA BHK 1583 (incl. jaarverslagen) en jaarverslag vol. 2.
11. Priester, p. 188-191.
12. ZA BKH, inv.nr. 1589.
13. Zierikzeesche Nieuwsbode, 15 mei 1902; Goessche Courant, 13 mei 1902.
14. 1899-1989, negentig jaar statistiek in tijdreeksen, p. 146.
15. Goesche Courant, 28 februari 1899 en 5 mei 1894.
16. Goesche Courant, 23 september 1882, 8 juni 1893.
17. Goesche Courant, 22 juni 1897, 2 december 1897 en 15 december 1883.
18. Goesche Courant, 2 juni 1891; ZA BKH, inv.nr. 1688.
19. Gemeentearchief Goes, inv. Kakebeeke, inv.nr. 4.
20. ZA BHK 1580-1581; Goessche Courant, 8 mei 1894.
21. Gemeentearchief Goes, inv. Kakebeeke 98, inv.nr. 5.

Familierelaties

1. Voor een groot deel zijn dit dezelfde families die ook in de jaren zestig van de negentiende eeuw het sociale, politieke en economische leven in Goes al beheersten. Onder andere De Witt Hamer, Pompe van Meerdervoort, Van Voorst Vader, Saaijman's Vader en Van der Bilt behoorden ook tot die groep. Zie verder: Fierloos en Sonnemans; Van der Wal, p. 77.
2. De Vos en Antonisse, p. 21-23, 44, 79-91; Bouman, p. 23.
3. Ontleend aan ZA Bathpolders, inv.nr. 219, inleiding.
4. Ten Houte de Lange, p. 70-72.
5. Dirkwager, p. 64-65.
6. Lenshoek / Van Immerseel, p. 93.
7. Van de Wal, p. 77, 106-107.

8. Zierikzeesche Nieuwsbode 18 juni 1878, 28 februari 1878.
Zie voor de geschiedenis van de Goese garancinefabrieken verder: Buijs; Lepoeter (vooral Spuije 64);
Van de Wal.
9. Goesche Courant 1 januari 1885, 10 december 1903.
Gemeentearchief Goes, Archief CZFV, inv.nr. 1.
10. Mededelingen door dhr. W.F.K. Lenshoek.
11. Goesche Courant, Zierikzeesche Nieuwsbode.
12. Encyclopedie van Zeeland, deel II, p. 19 en Excursie naar Zeeland 1925.
13. Zie verder ZFM noot 5 en de lijsten van bestuurders van ZFM en De Bathpolders en deelnemers in
de Egbert Petrus en St. Pieterspolder.
14. Gemeentearchief Goes, Archief Bathpolders, inv.nr. 1, brief van 11 oktober 1957.

Bronnen en literatuur

Fruittelmuseum Kapelle.

Gemeentearchief Goes, Archief administratiekantoor Lenshoek inv. nr. 300, Ellewoutsdijk en 's-Heer Arendskerke.

Gemeentearchief Goes, Archief van de Coöperatieve Zeeuwse Fruitverwerkingsfabriek en Verzendvereniging, inv.nrs. 1-32. (Archief CZFV.)

Gemeentearchief Goes, Archief van De Bathpolders.

Gemeentearchief Goes, Archivalia W.F.K. Lenshoek, aanwinst gebracht door de heer J.A.N. Lenshoek op 22 oktober 1992, inv.nrs. 1-10.

Gemeentearchief Goes, Blauwe Stelsel 1920-1930, het bombardement op Goes in december 1917.

Gemeentearchief Goes, Inventaris Kakebeeke.

Zeeuws Archief, Archief Bankkantoor De Kanter en Hordijk, (ZA BKH) toegang 138, inv. nrs. 1580-1592.

Zeeuws Archief, Archief NV Landbouwmaatschappij De Bathpolders, toegang 219, inv.nrs. 1-93 [Bathpolders] en 94-140 [ZFM] (ZA Bathpolders).

Zeeuws Archief, Archief Rekenkamer D.

Zeeuws Archief, Inventaris van de Rijkstuinbouwconsulent 1901-1955, toegang 19.1.

Krantenbank Zeeland; Financieel Dagblad; Goessche Courant; Provinciale Zeeuwse Courant; Zierikzeesche Nieuwsbode; Zierikzeesche Courant.

Algemeen Agrarisch Archief, uitgave voor den Nederlandschen land- en tuinbouw, bundel 1943-1946, Amsterdam, 1947.

Algemeene vergadering te Goes, 16 en 17 juli 1908, Nederlandsche Pomologische Vereeniging, Utrecht, 1908.

J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500 – 1950*, Wageningen, 1992.

Bijen en bestuiving in de fruittelt bij open teelten. Uitgave van: Praktijkonderzoek plant & omgeving, Wageningen UR, 2004.

P. Boddaert e.a., *Tegenwoordige Staat van Zeeland*, 2 delen, Amsterdam, 1751, 1753.

M.J. Boerendonk, *Historische studie over den Zeeuwischen landbouw*, Den Haag, 1935.

Joh. Bos e. a., *Vijftig jaar Nederlandse fruittelt*, Amsterdam, 1948.

P.J. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwischen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwische Landbouw-Maatschappij 1843-1943*, Wageningen, 1946.

A.P. Buijs, De fabriek van dokter Van Renterghem, een arts die fabrikant werd, in: *Historisch jaarboek voor Noord- en Zuid-Beveland no. 20*, p. 83-94, Goes, 1994.

J.P.M. Camman, De toekomst der Nederlandsche fruitcultuur, in: 'Vragen van den Dag', aflevering 11, 15^e jaargang, 1900.

Catalogus Zeeuwse Fruittentoonstelling Goes op 3,4 en 5 oktober 1935, Goes, 1935.

De fruittelt in de provincie Gelderland tusschen Rijn en Maas. *Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw 1918 no. 1*, 's-Gravenhage, 1918.

Jan M. Dirkzwager, *De Schiedamse tak van de familie Van der Schalk*, Olst, 2002.

Tickner Edwardes, *Het verhaal van de honingbij*, vertaald door M. van Vloten, Amsterdam, zj.

Encyclopedie van Zeeland, uitg. door Zeeuwisch genootschap der wetenschappen; onder red. van M.P. de Bruin; met medew. van Ad Beenhakker ... [et al.], Middelburg 1982-1984. - 3 dl.

Excursie naar Zeeland op 17 en 18 augustus 1916, Meedeelingen voor de deelnemers, Nederlandsche Pomologische Vereeniging, Utrecht, 1916.

Excursie naar Zeeland op 14 en 15 september 1925, Meedeelingen voor de deelnemers, Nederlandsche Pomologische Vereeniging, Arnhem, 1925.

Geschriften van J.H. de Winter, collectie J.P. de Jonge.

A. Fierloos en F. Sonnemann, *De gemeenteraad van Goes 1870*, onuitgegeven scriptie Z.W.N. geschiedenis, Delft, 1987.

Gids voor Zuid- en Noord-Beveland, uitgave van de Vereeniging ter bevordering van vreemdelingenverkeer op Zuid- en Noord-Beveland, Goes, 1920.

Arie Groot, *Een eeuw strijd om het bestaan in de fruittelt, 100 jaar NPV-NFO 1898-1998*, Voorschoten, 1998.

- J. van Hertum, in: G.H. Kocks en J.M.G. van der Poel, *Landbouwkundige beschrijvingen uit de 19^e eeuw*, Wageningen, 1981.
- B. Jacobs en H.W.M. Plettenburg, *De oude imkerij*, Arnhem, 1978.
- C.E.G. ten Houte de Lange, *Het geslacht Kakebeeke, Peman Kakebeeke, Kakebeke, Kakabeeke, Kakabaker uit Zeeland*, Rotterdam, 2005.
- Jaarverslag Zeeuwsche Landmaatschappij te Goes*, vol. 2, 1896/1897.
- W.H. Kemmers en L. Gijsberts, *75 jaar Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen in Nederland*, Zoetermeer, 1992.
- W.H. Kemmers, De groente- en fruitveilingen tot 1945 en vanaf 1945, in: P. Plantenberg (eindredactie), *100 jaar veilingen in de tuinbouw*, zp., 1987.
- Frank de Klerk en Leen Moerland, *Van gesloten bolwerk tot open stad*, Goes, 1993.
- P.A.A. Klok, *De geschiedenis van de Firma Johannes Ochtman (1816-1947) op de Appelmarkt D 360/361 in Zierikzee*, Rosmalen, 2004.
- Jacob Kuiper, Harry Otten en Tom van der Spek, *Wat een weer: Het weer in Nederland van 1900 tot 2000*, Baarn, 2000.
- Marian Lenshoek-Smeets en Ronald van Immerseel, *Over ambachtheren en kasteelbergen; De geschiedenis van twee buitenplaatsen in Kloetinge*, Goes, 2006.
- G.J. Lepoeter, Otto Verhagen (1814-1870), ondernemer te Goes (deel I en II), in: de *Spuije, Tijdschrift van de Heemkundige Kring De Bevelanden en de Vereniging Vrienden van het Historisch Museum De Bevelanden*, aflevering 64, voorjaar 2005, p. 2-14 en aflevering 65, zomer 2005, p. 2-14.
- R. Lijsten en A. Beeftink, *Nederlandsche fruitsoorten*, Nederlandsche Heidemaatschappij, Arnhem, 1942.
- 1899-1989, negentig jaar statistiek in tijdreeksen*, SDU uitgeverij/CBS-publikaties, 1989.
- A. van Oosten, *Tweede Struiktuurrapport Zeeuwse Fruitteelt ZLM*, Goes, 1982.
- Op 't oude aambeeld*, Uitgave van Het Thomasslakkenmeel-Bureau, Amsterdam, 1934.
- A.W. van der Plassche, De geschiedenis van de Fruitteel op Zuid-Beveland en de richting waarin ze zich ontwikkelt, in: *Fruitteelt*, zp, 1925.
- P. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910*, Wageningen, 1998.
- J. Ruissen, *Fruitteelt op Zuid-Beveland*, Goes, 1998.
- W.J. Sangers, *De ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw (tot het jaar 1930)*, Zwolle, 1952.
- C. Smallegange, *Wel en wee op Welgelegen in Krabbendijke 1596-1953*, zp., 2007.
- Z.W. Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, tweede druk, Groningen, 1951.
- W.P. Spoon, Voorwaarden door den gebruiker aan derrispoeder en derrisstuihmeel te stellen, in: *European Journal of Plant Pathology*, volume 43, 1937.
- C.P. Veerman, *Grond en grondprijs: een onderzoek naar de economische betekenis en prijsvorming van landbouwgrond*, Wageningen, 1983.
- Veilingsvereniging 'Zuid-Beveland' Goes 50, 1904-1954*, Goes, 1954.
- Verslag betreffende de toestand der landarbeiders in Zeeland, uit: *Verslagen betreffende den Oeconomischen toestand der landarbeiders in Nederland deel II*, 's-Gravenhage, 1908. p. 245-295.
- Joop Visser, Mathijs Dicke en Doreen Arnoldus, *Nederlandse ondernemers 1850-1950 Noord-Brabant, Limburg, Zeeland*, Zutphen, 2009.
- Art de Vos en Rinus Antonisse, *200 jaar Wilhelminapolder*, Krimpen aan den IJssel/Goes, 2008/2009.
- C. de Vries, De heren Lenshoek, in: de *Spuije, Tijdschrift van de Heemkundige Kring De Bevelanden en de Vereniging Vrienden van het Historisch Museum De Bevelanden*, aflevering 72, winter 2007, p. 2-12.
- J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*, Wageningen/Utrecht, 1985.
- G. van de Wal, mr. M.J. de Witt Hamer, liberaal, sociaal, radicaal, in: *Historisch jaarboek voor Noord- en Zuid-Beveland no. 12*, p. 71-116, Goes, 1986.
- J. Zoodma, De Wet Vervreemding Landbouwgronden Terugblik en vooruitblik, *Landbouwkundig Tijdschrift 91* (1979), nr. 3. p. 59-64.

Verantwoording van de afbeeldingen

- Voorpagina, 2, 12, 13, 20, 32, 34, 35, 50, 51, 52. Collectie Lenshoek, Kloetinge.
1, 11, 33, 40. Gemeentearchief Kapelle, collectie Van der Have.
3. Collectie mevr. D. Smit-van Damme.
4, 7. Z.A. Bathpolders.
5, 10, 19, 25, 26, 37, 38. Collectie Fruitteeltmuseum, Kapelle.
6, 21. Collectie P.A. Harthoorn.
8, 18. Collectie mevr. I. Visser-van Willegen.
9, 15, 16, 23, 24, 27, 28, 29, 31, 36, 49, 53. Collectie Gemeentearchief Goes.
14, 39, 43. Catalogus Zeeuwsche Fruittentoonstelling Goes op 3, 4 en 5 oktober 1935, Goes, 1935.
17, 22. Z.A. Bathpolders inv.nr. 140.
30. Gids voor Zuid- en Noord-Beveland, uitgave van de Vereeniging ter bevordering van vreemdelingenverkeer op Zuid- en Noord-Beveland, Goes, 1920.
41, 42. Collectie mevr. J.G.C. van Dijk van 't Velde, foto's mevr. M.C. Smeets-Lenshoek.
44. Gemeentearchief Goes, Archief van de Coöperatieve Zeeuwsche Fruitverwerkingsfabriek en Verzendvereniging.
45. J. Weststrate.
46. Gemeentearchief Goes, collectie Lenshoek, inv.nr. 300.
47. Zierikzeesche Nieuwsbode, 6 januari 1898.
48. Collectie F.A. Dees.
54. 100 jaar Van der Have 1879-1979.

Van Hoogstammen en Land en Heren van Stand

Eind negentiende eeuw brak er een tijd aan van verandering en nieuw elan in de Zeeuwse landbouw. Sinds 1880 had vrijwel de hele Nederlandse landbouw in een crisissituatie verkeerd. Daarbij was vooral de akkerbouw zwaar getroffen. Een sector die in die tijd nog wel perspectief bood was de fruitteelt.

Hoewel de fruitteelt in Zeeland en vooral op Zuid-Beveland al zeer oud is, is van een gestructureerde aanpak pas iets meer dan honderd jaar sprake. Die ontwikkelingen in de fruitteelt worden in dit boek belicht aan de hand van de geschiedenis van de Zeeuwsche Fruitteelt Maatschappij (ZFM). Dit bedrijf, opgericht in 1902, heeft door de jaren heen uitgebreid verslag gedaan van zijn activiteiten en soms ook over de achterliggende motieven. De nadruk ligt daarbij op de eerste helft van de vorige eeuw. Jarenlang werd de ZFM als een modelbedrijf beschouwd. De excursies die voor de leden van de Nederlandse Pomologische Vereniging naar de boomgaarden van de Fruitteelt Maatschappij werden georganiseerd getuigen daar van. De geschiedenis van de ZFM is veel meer dan een bedrijfsgeschiedenis. Ze geeft ook een goed beeld van de ontwikkelingen en trends in de fruitteelt. Het belang van de export, productvernieuwing, mechanisatie, opkomst van de chemische bestrijdingsmiddelen, het ontstaan van veilingen, de ZFM kreeg er allemaal mee te maken.

Toen er vanaf 1895 herstel voor de landbouwsector begon te komen ontging dat enkele welgestelde Zuid-Bevelandse families, die nauw bij de landbouw betrokken waren, niet. We zien dat aan hun investeringen in akkerbouw en fruitteelt, onder andere in de ook in dit boek besproken Zeeuwsche Landmaatschappij.

De betreffende families vormden een voornamelijk sociale groep op Zuid-Beveland in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Een groep waarvan de leden elkaar ook regelmatig ontmoetten bij de uitoefening van hun vele politieke en bestuursfuncties bij provincie, gemeente of waterschap. Met bekende Zuid-Bevelandse namen als: Van den Bosch, Kakebeeke, Lenshoek, Van der Have en Franssen van de Putte. Een kleine, invloedrijke groep die niet alleen door economische en bestuurlijke, maar vooral ook door familiebanden nauw met elkaar verbonden was, zoals dit boek laat zien.